Національна Академія Наук України

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 Р.: НОВІ ПІДХОДИ ДО ІСТОРІЇ МІЖДЕРЖАВНИХ СТОСУНКІВ

(Матеріали науково-теоретичного семінару)

Київ 1995

Пропонований увазі читачів збірник наукових праць містить матеріали науково-теоретичного семінару, присвяченого 340-річчю з дня укладення українсько-російського договору 1654 р., який відбувся 23 березня 1994 р. у м. Києві.

Матеріали збірника висвітлюють комплекс проблем, пов'язаних з дослідженням причин укладення Переяславсько-Московського договору, правового характеру підписаних документів, реальних стосунків Війська Запорозького з Московією, наслідків даної міжнародної акції уряду Б. Хмельницького для розвитку української державності тощо.

Редколегія: *С. В. Кульчицький* (гол. редактор), *М. Ф. Дмитрієнко, О. І. Гуржій, В. М. Даниленко, В. С. Коваль, Н. А. Шип, О. І. Ганжа* (відп. секретар), *І. С. Хміль*

Літературний редактор *В. І. Новицький*

Оригінал-макет підготував *О. І. Мостяєв*

Коректор *С. М. Пільчевська*

Набір підготувала *І. М. Варганова*

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

ISBN 5—7702—0977—1 © Інститут історії України НАН України

В. А. Смолій

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 Р.: НОВІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Донедавна в радянській історіографії вважалася аксіомою теза про те, що Переяславська рада 8 (18) січня 1654 р. і наступний переговорний процес між представниками України і Росії знаменували завершення шестирічної Визвольної війни українського народу. При цьому ігнорувався численний документальний матеріал, що зберігається в архівосховищах України, Росії і Польщі (не кажучи вже про творчий доробок дослідників XIX—XX ст. — представників різних шкіл та напрямів). Внаслідок цього загальноприйнята концепція Визвольної війни хибувала поверховістю, однобічністю та гіпертрофованим зображенням одних подій і фактів й ігноруванням інших.

В історіографії основний зміст визвольної боротьби як засобу створення власної незалежної держави підмінювався вкрай спрощеною тезою про так зване «віковічне прагнення українського народу до возз'єднання з братнім російським народом». Спроби внести найменші корективи у домінуючі тоді в спеціальних працях думки викликали відповідну реакцію властей.

На жаль, і за останні роки не вдалося істотно наблизитися до вирішення цієї складної проблеми. Доступнішим став лише творчий доробок істориків державницької школи в історіографії та представників діаспори. Істотно збагатилася також публіцистика, де порушується тема Визвольної війни (проте тут, як правило, превалюють праці поверхові, в яких історичний факт підміняється емоціями). Опубліковані у 1992 і 1993 рр. матеріали, на жаль, не викликали серйозних дискусій у наукових колах[1]. Не випадково однією із перших тем, які виносяться на розгляд науково-теоретичних семінарів, що діють в Інституті історії

України НАН України, є проблема українсько-російського договору 1654 р.

У контексті цих попередніх зауважень висловимо кілька думок з порушеного питання. Очевидним є той факт, що, незважаючи на перемогу, битва під Батогом (травень 1652 р.) не відкрила перед Богданом Хмельницьким перспектив швидкого, а головне — успішного завершення війни. Це зумовлювалося рядом факторів — економічних, військових, геополітичних і психологічних. Не можна говорити, що гетьман не усвідомлював цього. Він здійснив певні заходи, які, на його думку, могли б істотно поліпшити становище України. Проте вони виявилися неефективними і не дали бажаних результатів.

Нами вже висловлювалися думки щодо оцінки дій гетьмана у 1652—1653 рр. Повторимо їх. Ситуація висувала альтернативу: прийняття протекції московського царя чи турецького султана (з приводу цього велися переговори). Внаслідок ряду факторів, серед яких чи не найважливішу роль відігравав конфесійний, перевага надавалася московському варіанту. Саме останній був реалізований шляхом укладення у 1654 р. Переяславсько-Московського договору. Згідно з ним царський уряд визнавав за Україною існуючі в ній політичний устрій (республіканський), суд і судочинство, територіально-адміністративний поділ, армію, право проведення незалежної внутрішньої політики, діючу модель соціально-економічних відносин. Обмеження суверенітету Української держави знаходило вияв у тому, що вона мала виплачувати певну суму грошей до московської казни і позбавлялася права на самостійну політику у відносинах з Річчю Посполитою й Портою.

У зв'язку з цим вважаємо, що Д. Донцов мав підстави стверджувати: Україна ні в якому разі не об'єднувалася з Москвою в одну державу. Продовжували існувати обидві держави, але у межах своєрідної конфедерації. Щоправда, за правовою формою укладений договір більше нагадував встановлення не конфедеративних зв'язків, а номінального васалітету чи протекторату. Значення договору полягало в тому, що він зафіксував правові аспекти відокремлення України від Польщі і пожиттєву владу в Україні гетьмана як її єдиного і повноправного володаря. У договорі юридично визнано існування Української козацької держави та її суспільно-політичного устрою, він давав можливість у союзі з Росією розгромити Річ Посполиту, включити до складу держави західний регіон й

покінчити з агресивними зазіханнями Кримського ханства. Нарешті, не можна ігнорувати той факт, що у свідомості патріотично настроєної української еліти другої половини XVII—XVIII ст. цей договір виступав «найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України».

Безперечно, окремі порушені нами питання потребують більш докладної аргументації, інші заслуговують навіть на спеціальні дослідження. Важливим є й вивчення комплексу проблем, що характеризують хід реалізації досягнутих обома сторонами домовленостей (як конкретних, так і довготривалих). Це, насамперед, пов'язано з висвітленням іншого, але не менш важливого питання — перспектив розвитку України як незалежної держави у наступні після 1654 р. десятиліття і століття. Причому ця тема охоплює всі сторони життя тогочасної України: політику, ідеологію, господарство, етнокультурні процеси.

Вивчення цих та інших проблем — складний і тривалий процес. Він вимагає об'єднання зусиль суспільствознавців багатьох спеціальностей. Свій вклад у розробку питання, гадаю, внесе і даний семінар.

[1] *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993.

В. С. Степанков

КАМ'ЯНЕЦЬКА УГОДА Й ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА: СПРОБА ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ НАСЛІДКІВ ЖВАНЕЦЬКОЇ КАМПАНІЇ

У вітчизняній історичній літературі переяславська присяга представників української еліти Олексію Михайловичу 18 січня 1654 р. розглядалася як закономірний результат довготривалих українсько-московських переговорів. При цьому ігнорувалася роль інших важливих факторів. Навіть констатуючи той факт, що укладення українсько-російського договору ледь не зірвалося через рішучу (протягом певного часу) відмову української сторони присягати, дослідники все ж обходять мовчанкою питання: що ж змусило Б. Хмельницького та його соратників зробити цю принципово важливу поступку московському посольству? На нашу думку, відповідь на нього слід шукати у внутрішньо-і зовнішньополітичній ситуації, в якій опинилася Українська держава після укладення 15 грудня 1653 р. Кам'янецького договору між Кримським ханством і Річчю Посполитою. Торкнемося найголовніших аспектів порушеної проблеми.

Як відомо, козацька Україна, здобувши у червні 1652 р. незалежність, переживала скрутні часи. Дедалі відчутнішими були негативні наслідки тривалих воєнних дій. По-перше, вони завдали вкличезних спустошень Правобережній Україні, де до осені 1653 р. було зруйновано понад 100 міст і містечок. Не можна також ігнорувати згубних наслідків епідемій і голоду 1650—1652 рр., внаслідок чого знелюдніло чимало районів Брацлавщини та Київщини. Відомий дослідник О. Оглоблин мав усі підстави стверджувати, що руйнування економіки загрожувало паралізувати дальшу військову боротьбу за незалежність Української держави. По-друге, розорення козацтва унеможливлювало виконання значною його частиною військової повинності.

По-третє, тривала і виснажлива боротьба породжувала серед населення настрої зневіри й розчарування у можливості здобуття перемоги над Річчю Посполитою.

Водночас відбувався процес неухильного погіршення міжнародного становища козацької України. По-перше, польський уряд, відмовившись визнати її незалежність, взяв курс на відновлення «Ординації» 1638 р. Відхиливши під час львівських переговорів (серпень 1653 р.) пропозицію московського двору щодо мирного посередництва, він кинув у наступ 30 тис. військо. По-друге, внаслідок серйозних прорахунків гетьмана у відносинах з Молдавією Україна виявилася втягнутою в травні-серпні 1653 р. у воєнний конфлікт з Молдавією, Валахією і Трансільванією, який сприяв створенню цими країнами коаліції з Річчю Посполитою. Даний аспект зовнішньої політики українського уряду призвів також до ускладнення його стосунків з Кримом і Туреччиною.

Дія згаданих факторів зумовила критичне становище молодої держави, зробила примарною надію її правлячих кіл домогтися включення до її складу західних українських земель, відстояти незалежність. Першим серйозним сигналом, що свідчив про назрівання внутрішньополітичної кризи, став антигетьманський виступ приблизно 20 червня 1653 р. у таборі під Городком (Поділля), який Б. Хмельницькому вдалося придушити лише з великими труднощами. Однак йому довелося відмовитися від запланованого визвольного походу в Галичину і повернутися до Білої Церкви. Пізніше, у вересні, через пасивність частини козаків повільно проходила мобілізація війська, а приблизно 30 вересня —1 жовтня група полковників відверто висловила незгоду з наміром гетьмана направити частину полків для звільнення українських підрозділів на чолі з Т. Хмельницьким, оточених у Сочаві (Молдавія). Хоча на початку жовтня похід розпочався (під час якого на допомогу прибув хан Іслам-Гірей), змінити ситуацію могла лише перемога над військом Речі Посполитої. Тому, дізнавшись (приблизно 19 жовтня) про смерть сина і повернення оборонців Сочави, Хмельницький вирішив розгромити ворога, аби «вже війні дати кінець». Наприкінці місяця він зупинився табором в околицях Шаргорода.

Тим часом польське військо, очолюване королем Яном Казиміром, прибуло 16 вересня до Кам'янця-Подільського. Поповнившись свіжими силами (близько 5 тис. жовнірів), через два тижні воно рушило до Бара з наміром продовжити наступ у напрямку Брацлав — Біла Церква — Чигирин. Однак, одержавши

відомості про підхід до Б. Хмельницького кримської орди, польське командування вирішило відійти до Жванця, де сподівалося дочекатися прибуття молдавських, валашських і трансільванських підрозділів, а також одержати продовольство й фураж з Буковини. 8 жовтня поляки стали табором у зручному для оборони місці під жванецьким замком між ріками Жванчик і Дністер. Сюди продовжували прибувати корогви і чисельність жовнірів зросла до 40 тис. осіб.

Вже на початку воєнної кампанії перед Б. Хмельницьким постала проблема взаємин з Іслам-Гіреєм. З великими труднощами йому вдалося ухилитися від прийняття протекції Криму й домогтися підтвердження угоди 1648 р. Однак переконати хана у необхідності негайно розпочати рішучі дії не вдалося, бо він, як і в попередні роки, намагався порозумітися з Річчю Посполитою і разом з мурзами побоювався можливого вторгнення у Крим калмиків. За таких обставин гетьман відмовляється від плану добитися перемоги одним вирішальним ударом й вдається до тактики повного оточення й блокади противника (за збаразьким зразком), слушно вважаючи, що голод і холод змусять Яна Казиміра капітулювати.

Ця операція розпочалася розгромом татарами 21 жовтня корогви Тележинського, яка охороняла у Матківцях переправу через Дністер. Наступного дня неподалік від Кам'янця-Подільського зазнали поразки дві ворожих корогви. Щоб не допустити захоплення українцями й татарами навколишніх містечок і сіл, польське командування віддало їх на пограбування жовнірам. У першій декаді листопада активізувалися дії українсько-кримського війська: ним було взято Солобківці, Хрептіїв, Студеницю й інші міста. Хан переніс свою ставку під Зіньків, а гетьман — до Бара. Щоб посилити блокаду, 20 листопада вони вирушили до Гусятина з метою перекриття шляхів відходу противника на захід. Наприкінці місяця Б. Хмельницький зупинився на околицях цього міста (українці штурмували його замок), Іслам-Гірей, очевидно зайняв позицію між Скалою та Оринином.

Становище оточених з кінця жовтня помітно погіршується, а з другої декади листопада стає нестерпним. Рятуючись від затяжних холодних дощів, а згодом і морозів, король і сенатори залишили літні намети і перебралися до кам'яниць міста; решті жовнірів довелося, наче кротам, рити землянки. Однак це їх не рятувало від смерті. Від голоду й холоду щодня вмирали спочатку десятки, а потім сотні осіб. За свідченням польського шляхтича

М. Ємьоловського, до другої декади грудня померло близько 10 тис. чол. Зрозуміло, що за таких умов бойовий дух жовнірів неухильно згасав. За слушним визнанням М.Ємьоловського, всі думали лише про те, «як з цього місця безпечно й цілими вирватися». Не приховували намірів повернутися до рідних домівок ланові жовніри (колишні українські та польські селяни й міщани). Першими це здійснили ланові Львівського, Галицького, Сяноцького і Серадзького повітів. Ті, що залишилися в обозі, просили в командування дозволу вийти з нього. Одержавши негативну відповідь, вони 20 (за іншими даними, — 28) листопада зі зброєю в руках залишили обоз і подалися додому.

Польський уряд настирливо шукав вихід з критичної ситуації. Знаючи з листів молдавського господаря Ш. Георгіце та захоплених у полон татар про схильність Іслам-Гірея до примирення, він на початку листопада пропонує кримській верхівці за «велику казну» залишити гетьмана. Хоча Іслам-Гірей повідомив про це Б. Хмельницького і запевнив його, що виконуватиме всі положення подписаного з ним договору, гетьман мав підстави не довіряти володарю Криму. Важко не погодитися з думкою М. Грушевського про те, що, бачучи вкрай складне становище короля, хан намагався не допустити його розгрому і знову, як і під Зборовом, допомогти йому. Зрештою, 27 листопада візир Сефер Кази-ага письмово звернувся до канцлера С. Корицинського, звинувачуючи Річ Посполиту в порушенні умов й водночас натякаючи на можливість примирення з нею. Польська верхівка з радістю прийняла цю пропозицію. У своїй відповіді канцлер, щоб якось приховати її, закидав хану порушення статей договору й про всяк випадок погрожував прибуттям під Жванець посполитого рушення.

Постає запитання: на яких умовах могло відбутися укладення кримсько-польської угоди? В листі від 2 грудня до С. Корицинського візир підкреслював бажання Іслам-Гірея зберегти умови Зборівського договору. 7 грудня він вимагав від польської сторони «не бавитися пустопорожніми словами» й відновити його чинність. Для розробки плану дальших дій Ян Казимір скликав нараду сенаторів, яка висловилася за продовження переговорів з кримським володарем. Тому король надіслав листа хану, в якому висловлював сподівання, що той прибуде «для укладення миру», й пропонував працювати над цим. З свого боку, С. Корицинський писав про готовність зустрітися з візиром під стінами Кам'янця.

Польський уряд з нетерпінням чекав відповіді Іслам-Гірея, бо становище армії стало критичним. На початку грудня українські й кримські підрозділи відрізали її від Покуття, звідки вдавалося інколи привезти трохи продовольства й фуражу. Внаслідок активної діяльності загонів опришків майже припинилося також їх постачання з Буковини. Українцям вдалося перехопити гроші, які везли до табору; неподалік від Кудринців було розгромлено 1 тис. жовнірів під'їзду полковника Я. Клодзинського, котрий повертався з-під Борщова, а також під'їзди Суловського і Хлебовського. 4 грудня кілька тисяч татар раптово напали на обоз і захопили в полон чимало слуг.

Подібні успішні операції проводилися і в наступні дні. 10 грудня внаслідок дій українсько-кримських підрозділів оточені поляки втратили зв'язок і можливість одержувати продовольство з Кам'янця-Подільського. Ще раніше в руках військ Хмельницького та Іслам-Гірея опинилися Теребовля, Тернопіль, Хоростків, Зборів, Гологори й інші міста. Голод в оточеному місті стає нестерпним. У листі до королеви канцлер дорікав, що, коли козаки будуть «біля їх табору стояти і не почнуть наступати, то їм усім з голоду і з нестатків (доведеться) помирати». За таких обставин кожен день затримки з укладенням договору болісно позначався на самопочутті Яна Казиміра та його оточення, знижував боєздатність війська.

Нарешті, 11 грудня до польського табору прибув кримський посол, який привіз листи від Іслам-Гірея та Север Кази-аги. Хан повідомляв, що прибув для налагодження стосунків між Річчю Посполитою та Військом Запорозьким. Наступного дня король зібрав сенаторську раду, що визначила склад комісії для ведення переговорів. Місцем їх проведення вибрали Кам'янець. У супроводі 4 тис. кінних ників і кількох сотень німецьких піхотинців, якими командував руський воєвода С. Лянцкоронський, комісари добралися до Нового замку. Під охороною 10 тис. татар сюди ж приїхав візир, котрий під приводом втоми відмовився від зустрічі з поляками. Справжня причина відмови полягала у тому, що Ісламу-Гірею не вдалося остаточно з'ясувати питання щодо ролі української сторони у виробленні умов договору. Після певних вагань він все ж запросив Б. Хмельницького до участі в трактатах. Ймовірно, 11 грудня він відрядив до гетьмана перекладача, пропонуючи прибути до Кам'янця-Подільського. Згодом хан вдруге звернувся до Хмельницького з пропозицією з'явитися на переговори самому чи прислати на них генерального писаря

І. Виговського з «кращими» полковниками, обіцяючи примирити Військо Запорозьке з Польщею на основі Зборівського договору.

Б. Хмельницький дуже обережно поставився до цієї пропозиції, побоюючись, щоб Річ Посполита і Крим не нав'язали Україні договір, умови якого б спонукали останню брати участь у воєнній кампанії проти Московії (гетьман уже знав про рішення Земського собору від 11 жовтня взяти Україну під царську протекцію). Тому, направляючи посольство (до складу якого входили полковники М. Пушкар, І. Богун, Г. Сахнович, Ф. Джеджалій) на чолі з І. Виговським, він застеріг останнього від участі у переговорах, якщо на них порушуватиметься питання про створення антимосковського союзу.

У супроводі 5 тис. вояків українські посли прибули на околиці Кам'янця вірогідно в ніч з 12 на 13 грудня. Генеральний писар відвідав ставку Сефер Кази-аги для з'ясування змісту основних пунктів майбутньої угоди. Візир зауважив, що передбачається відновлення умов Зборівського договору й обговорення організації навесні наступного року спільного походу в московські землі. Він недвозначно дав зрозуміти, що українці будуть запрошені на трактати лише тоді, коли вони з канцлером Польщі «домовлятися будуть», тобто їм відводилася роль статистів при виробленні умов угоди. Враховуючи ці обставини, І. Виговський вирішив відмовитися від участі у переговорах.

У суботу 13 грудня біля Нового замку почалися польсько-кримські трактати. Сефер Кази-ага одразу поставив перед поляками такі вимоги: сплатити упоминки, помиритися з Військом Запорозьким на основі Зборівського договору, дозволити татарам брати ясир до Вісли, дати заложниками двох сенаторів і чотирьох старост, інакше «всі розмови даремні». Комісари Речі Посполитої відмовилися їх прийняти і, з свого боку, почали домагатися розриву українсько-кримського союзу. Оскільки досягти згоди не вдалося, перший день дискусій завершився безрезультатно. Поляки звернулися до короля з проханням надіслати їм нову «Декларацію» для продовження переговорів.

Ян Казимір негайно зібрав раду сенаторів для вироблення можливих поступок Криму. Вона висловилася за відновлення Зборівського договору лише для козаків; виплату упоминків; у разі відмови татар брати ясир у Польщі виплатити їм додатково 150 тис. талерів або запропонувати взяти його у козацькій Україні (за словами короля, «ліпше тим шматком полону відбутися, ніж, боронь Боже, щоб в усій Р[ечі] П[оспо]литій сталася руїна»).

Щоправда, до тексту «Інструкції» послам були внесені деякі зміни. Так, вона забороняла укладати договір на запропонованих візирем умовах, дозволяти татарам брати ясир у польських землях (за винятком території козацької України). Умови Зборівського договору мали діяти відповідно до одержаних уповноважень (на жаль, їхнього змісту встановити не вдалося). Пропонувалося також за 10 тис. талерів підкупити Сефер Кази-агу, щоб був більш поступливим. На випадок втрати будь-яких надій на укладення договору вранці 15 грудня вони мали повернутися до табору під Жванцем.

14 грудня польські посли ухилилися від зустрічі з візирем. Тоді останній наказав татарам підійти впритул до польських позицій під Новим замком. У повітрі запахло порохом. Боячись зриву переговорів і відновлення воєнних дій, поляки роблять спробу підкупити Сефер Кази-агу. Зрештою була досягнута домовленість перенести укладення договору на наступний день. Вранці 15 грудня з'їхалися обидва посольства і після тривалої дискусії узгодили основні пункти угоди. До речі, статті договору не фіксувалися у відповідному документі, бо обидві сторони погодилися на його усний характер («без усякого письма й писемної присяги»). Він передбачав припинення воєнних дій і згоду Речі Посполитої виплачувати упоминки. Питання про ясир обходилося мовчанкою, що практично розв'язувало руки кримській верхівці для пограбування українських земель і захоплення бранців. Не відхилила польська сторона домагань хана взяти участь у майбутньому поході проти Московії.

Щодо визначення у Кам'янецькому договорі статусу козацької України основні джерела — «Коротка розповідь» і «Щоденник обозовий» — дають суперечливу інформацію. Так, у «Короткій розповіді» читаємо: «Козаки залишені при давніх вільностях вільно однак коронному війську вступити в Україну і повернутися панам до своїх маєтків. Про число козаків, лінію (розмежування козацької України і Речі Посполитої. — *Авт.*) та релігію ані за Зборівськими, ані за Білоцерківськими пунктами не згадувалися». За свідченням автора «Щоденника обозового», відновлювалися Зборівські пакти.

Постає запитання: що все-таки передбачав Кам'янецький договір? Аналіз виявлених джерел дає можливість встановити головне — навіть якщо положення про залишення Війська Запорозького на умовах Зборівського договору передбачалося його змістом, воно стосувалося лише становища реєстрового

козацтва й повністю ігнорувало всі інші статті Зборівського договору, а саме: автономію козацької України, визначення її кордонів, заборону перебування на її території польсько-литовських військ, розв'язання релігійного питання та ін.

Тому не випадково обидві сторони погодилися на тимчасовий характер («до часу») чинності Зборівського договору для козаків (кримські посли просили польських залишити їх у спокої хоча б на один рік), негайну окупацію Української держави польським військом, повернення панів до маєтків тощо. Вже до 19 грудня сенатори створили комісію, яка мала стежити за розташуванням на постій жовнірів у козацькій Україні, створити сприятливі умови для повернення «панів і шляхти», забезпечити виконання на їх користь повинностей з боку підданих селян і міщан, а також стежити за тим, щоб козаки того, що «їм не належить, собі не привласнювали».

Дізнавшись про укладення Кам'янецького договору, Б. Хмельницький, ймовірно, 16 грудня скликав старшинську раду, на якій повідомив про основні його положення й ознайомив присутніх з рішенням Земського собору від 11 жовтня. Після цього українські полки залишили табір й рушили в козацьку Україну.

Жванецька кампанія завершилася. Її політичні наслідки виявилися для Української держави катастрофічними, бо не лише не передбачали визнання незалежності останньої, а навіть її автономії в складі Речі Посполитої. Свідчили вони також про фатальність її союзу з Кримським ханством й надзвичайно гостро поставили питання пошуку інших політичних союзників для завершення процесу возз'єднання всіх етнічноукраїнських земель у межах незалежної держави.

Саме усвідомлення безвихідності політичного становища козацької України змусило 18 січня 1654 р. Б.Хмельницького й інших старшин йти на поступки московським послам і погодитися на присягу Олексію Михайловичу. Адже в разі відмови знесилена Українська держава залишалася наодинці з Річчю Посполитою, що заручилася підтримкою Криму на її негайну окупацію й відновлення колишніх порядків. За таких обставин спроба українців протистояти цій акції польського уряду неминуче призвела б до виникнення воєнних дій не лише з Річчю Посполитою, але й з її союзником — Кримським ханством, і добитися перемоги в них не було найменшого шансу. Вважаємо, що з цієї точки зору Кам'янецька угода відіграла роль вирішального лиховісного фактора, що спонукав українську сторону вчинити акт присяги.

В. М. Горобець

ПЕРЕЯСЛАВСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 Р.: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ. ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТРАДИЦІЇ ТА ІСТОРИЧНІ РЕАЛІЇ

340 років тому — 13 (23) березня 1654 р. — відбулась урочиста аудієнція української делегації на чолі з С. Богдановичем-Зарудним і П. Тетерею у царя Олексія Михайловича, після чого в Посольському приказі розпочалися офіційні українсько-російські переговори. Вони знаменували завершення процесу юридичного оформлення союзу Війська Запорозького з російським монархом, проголошеного у Переяславі 8 (18) січня та принципово визначеного під час пересправ делегації В. В. Бутурліна з українським керівництвом 9—10 січня (с. ст.).

Ці події не лише істотно вплинули на дальший розвиток українсько-російських відносин, оскільки започаткували тривалий, неоднорідний і почасти суперечливий шлях співжиття сусідніх народів, наповнений, з одного боку, багатьма прикладами взаємодопомоги, союзницької боротьби проти спільних ворогів, налагодженням суспільно-політичних і економічних зв'язків, обопільними культурними впливами, а з іншого, — періодами конфронтації, ворожнечі та збройного протистояння, інкорпораційним та асиміляційним тискам сильнішого, що в кінцевому підсумку значною мірою зумовило занепад української державності, поглинення її земель Російською імперією. Договір 1654 р. справив великий вплив на геополітичну ситуацію в регіоні, спричинивши важливе перегрупування сил, а також детермінувавши напрями розвитку історичних процесів у Центральній й Східній Європі в нові часи.

Вирішальне значення цих подій визнається всіма дослідниками, незалежно від того, яких би ідейних переконань вони не

дотримувались і до яких шкіл та напрямів в історіографії не належали. Різниця полягає лише в оцінках.

Проблема українсько-російських відносин середини XVII ст. та її наріжне питання — договір 1654 р. — привертала і привертає посилену увагу дослідників різних галузей знань — істориків, правників, політологів як вітчизняних, так і зарубіжних.

Тому виникають цілком закономірні питання: чи можна вважати зазначену проблематику вичерпаною у плані наукових досліджень? І, відповідно, чи варто до неї повертатися нині?

За нашим переконанням, ці питання мають риторичний характер. Адже зазначена проблематика є чи не найбільш політизованим сюжетом вітчизняної історичної науки, що зумовило не лише значні розбіжності в концепціях і дефініціях окремих дослідників та історичних шкіл, але й привнесло чимало суб'єктивізму, догматизму, політичної й ідеологічної упередженості в її висвітлення.

Ймовірно, мають рацію історики-презентисти Д. Дьюї, Ч. Бірд, К. Бекер, К. Рід, котрі стверджують, що історія завжди сучасна, оскільки вона є творінням духу, який діє під впливом сучасних йому інтересів. Тому кожне покоління пише історію заново.

Актуальність такого завдання для нанішнього покоління істориків значно посилюється тією обставиною, що наші талановиті попередники працювали в умовах жорсткого партійно-державного диктату, внаслідок чого утвердилося чимало псевдонаукових доктрин міфічного характеру, які істотно знизили науковий рівень сучасної історіографії, віддалили момент пізнання об'єктивної істини. Принагідно зазначимо, що міфічність зображення акту 1654 р. є характерною не лише для радянської історіографії. Так, В. Липинський стверджував, що «Переяславська легенда» своїми витоками сягає часів руїни козацької державності, а «сучасні ж свої ідеологічні форми прибрала вона допіру по полтавським погромі й остаточнім знищенню за Мазепи самостійницько-державних намірів аристократії»[1].

Тому сьогодні, на нашу думку, наукове прочитання історії України, зокрема її важливої сторінки — угоди 1654 р., полягає насамперед у переоцінці історіографічних здобутків, заперечені тих, які не витримали перевірки часом або ж були мертвонародженими, та водночас підтвердженні чи реабілітації тих, які довели своє право на існування.

Актуальність такого завдання щодо проблеми українсько-російських відносин у середині XVII ст. — очевидна, оскільки

вона є ключем для розуміння процесу еволюції української державності, причин її занепалу та ліквідації.

Як вказувалося вище, історіографія накопичила значну кількість досліджень і відповідно наукових концепцій, гіпотез, вичленила певне коло наукових проблем, всебічний і всеохоплюючий аналіз яких неможливо здійснити не лише в масштабах окремої доповіді, але й семінару в цілому. Тому акцентуємо увагу на ключових позиціях зазначеної проблематики, які мають принципове значення.

1. Насамперед своєрідним водорозділом для оціночних характеристик концепцій є питання *визнання чи невизнання* державотворчих потенцій національно-визвольного руху середини XVII ст., а також оцінки масштабів досягнень у цій царині.

Завдяки дослідженням М. Грушевського, С. Томашівського, В. Липинського, О. Терлецького, І. Крип'якевича, Л. Окиншевича, О. Оглоблина, В. Смолія, В. Степанкова та інших науковців ми можемо стверджувати, що ідеї «козацького автономізму», сформульовані українськими лідерами на початку Визвольної війни, протягом листопада 1648 — лютого 1649 р. трансформувались у програму будівництва незалежної національної держави в межах усіх етнічноукраїнських земель. Саме тому, розпочинаючи у травні 1649 р. військовий похід проти Польщі, Хмельницький ставив завдання розгромити Річ Посполиту та створити незалежну «Руську» державу від Перемишля до московського кордону[2].

Характерним щодо цього є свідчення молдавського господаря Василя Лупула (жовтень 1652 р.), котрий у розмові з єзуїтом Щитнітським наголошував, що «задум Хмельницького — панувати абсолютно і незалежно, не підлягаючи ніякому монархові, і володіти всією землею, яка починається від Дністра і йде до Дніпра і далі — до московського кордону»[3].

У зв'язку з чим дозволимо собі заперечити аксіоматичне твердження радянської історіографії 50-х початку 80-х років щодо первісного прагнення українського народу та вождя визвольного руху Богдана Хмельницького «возз'єднатися» з Росією. Зокрема, в «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією» декларувалося, що у Визвольній війні український народ одночасно боровся за визволення з-під ярма панської Польщі і за возз'єднання « з братнім російським народом в єдиній Російській державі»[4].

Принагідно нагадаємо, що в історіографії утвердилася думка, що в першому офіційному зверненні українського керівництва

до Москви — листі Хмельницького до царя від 8 червня 1648 р. (с. ст.) містилася пропозиція щодо приєднання (а в пізніших працях — возз'єднання) України з Росією[5]. Але аналіз джерел дає можливість стверджувати, що, по-перше, у цей час гетьманський уряд не ставив перед собою завдання повної емансипації з-під влади польських королів, плекаючи надії щодо забезпечення гарантій автономного існування України в складі Речі Посполитої. По-друге, текстовий аналіз листа від 8 червня 1648 р. переконливо вказує на мотиви, що спричинили його появу, а саме: загроза надання Москвою відповідно до умов договору 1647 р. допомоги полякам у боротьбі з повстанцями. Крім того Хмельницький, висловлюючи бажання бути під владою одновірного православного монарха, прагнув заохотити Олексія Михайловича до боротьби за польський трон, що також відповідало ідеям «козацького автономізму»[6].

Взагалі, теза про прагнення українського народу до «возз'єднання з Росією як кінцева мета визвольної боротьби» не витримує критики. У даному контексті вельми переконливим є майже класичний силогізм-парадокс, сформульований М. Ю. Брайчевським, який гласить: для того, щоб довести, що «акт возз'єднання» був кінцевою метою Визвольної війни, потрібно як мінімум довести, що український народ боровся «головним чином проти власної національної незалежності»[7].

Факти ж недвозначно вказують на тверді наміри українського керівництва боротися за державну самостійність України.

2. Однак геополітична ситуація в регіоні на середину XVII ст. виявилася надто несприятливою для реалізації державотворчого потенціалу нації. Жодна з сусідніх країн не була зацікавлена у зміцненні молодого державного організму, поява якого суттєво впливала на співвідношення сил у регіоні. Тому керівні діячі не лише Польщі, але й Криму, Туреччини та Росії воліли б бачити Україну не як суверенний суб'єкт міжнародної політики, а як об'єкт під власною зверхністю.

Починаючи із зборівського фіаско, дедалі очевиднішою для українських політиків ставала ненадійність союзника в антипольській коаліції — Кримського ханства, керівництво якого було зацікавлене в збереженні нестійкої рівноваги сил в українсько-польському протистоянні, що забезпечувало посилення позицій Криму, а також сприяло пожвавленню традиційного для ханства «невільницького» промислу.

Берестецька трагедія 1651 р. остаточно переконала гетьмана та його оточення в тому, що Крим вичерпав свої потенції як союзник України, оскільки стало очевидно, що Бахчисарай ніколи не допустить рішучої перемоги над Польщею. Так, трохи згодом, у серпні 1653 р., І. Виговський зазначав у листі до думного дяка Л. Лопухіна: «татарам уже не верим, потому что только утробу свою насытити ищут и мехи пенезми наполнити, а православных пленят и убивают...»[8]

Не було в гетьманського уряду також ілюзій щодо можливості пошуку компромісу з Варшавою. Після смерті канцлера Є. Оссолінського в польському керівництві бере верх радикально-консервативне угруповання, яке прагне до рішучого збройного розв'язання «української проблеми». Тому, незважаючи на блискучу перемогу козацької зброї, здобуту 23 травня 1652 р. під Батогом, польський уряд категорично відхиляє пропозиції Хмельницького щодо перемир'я (хоч би на умовах політичної автономії України, окресленої Зборівською угодою 1649 р.), поставивши перед собою завдання досягти повної капітуляції Війська Запорозького і визнання ним «Ординації» 1638 р.[9]

Тривала кровопролитна війна детермінувала глибоку економічну кризу в Україні, виснажила її продуктивні сили. Найбільш розвинутий у господарському плані регіон — Правобережжя, внаслідок перманентних бойових дій у середині 50-х років перетворюється на майже суцільну руїну: понад 100 міст і містечок зруйновано, а втрати населення становлять 30—40 %[10].

У суспільстві накопичувалися психологічна втома, зневіра у можливість успішного завершення війни, розчарування у діяльності гетьманського уряду. Після Зборова, за влучним висловом М. Грушевського, крива української революції безповоротно заломилася і більше вже не змогла випростатись[11]. Умови Зборівського та ще більшою мірою Білоцерківського договорів викликали значне загострення соціально-економічних суперечностей, які, у свою чергу, призвели до масових соціальних рухів, що прокотилися у 50-х роках майже по всіх регіонах України.

Рухи мали чітко виражений антифеодальний характер, але разом з тим їх вістря спрямовувалось і проти політики українського уряду, якщо вона призводила до реставрації довоєнних земельно-господарських порядків. Більше того, в Україні наростала реальна загроза спалаху громадянської війни, полум'я якої стало б згубним для молодої держави[12].

Вкрай небезпечну тенденцію засвідчив антигетьманський виступ рядового козацтва в червні 1653 р. у таборі під Городком. Козаки, відмовившись виступати в похід, тим самим унеможливили здійснення стратегічного плану Хмельницького.

Прагнучи вийти з глухого кута, в який об'єктивні обставини штовхали Україну, гетьманський уряд розгортає енергійну дипломатичну діяльність, спрямовану на пошук надійних союзників у боротьбі з Польщею. Переговори з Москвою і Стамбулом, намагання укласти протестантську лігу на чолі з Ракоці і Радзивілом, оформлення династичного союзу з молдавським господарем, пошук спільних інтересів з Швецією — ось далеко не повний перелік точок прикладання зусиль української дипломатії у цей час.

Не зовсім погоджуючись із категоричним висновком М. Грушевського про те, що в зовнішній політиці Хмельницького «не було твердої лінії, і тому що в сім політичнім присмерку інстинкт не виручав і "по-ночи всі коти сірі", він так легко йшов то за одною орієнтацією, то за другою»[13], разом з тим, варто зазначити, що політичний цейтнот, в якому перебувало українське керівництво, негативно позначався на його зовнішньополітичних діях, які не завжди були достатньо зваженими та логічними.

Прорахунки Хмельницького у відносинах з Придунайськими князівствами спричинили створення влітку 1653 р. антиукраїнської коаліції в складі Речі Посполитої, Молдавії, Валахії та Трансільванії. Значно погіршуються в цей час і стосунки України з Кримом та Портою.

Тому, оцінюючи результати своєї політичної діяльності у 1653 р., Богдан зауважував, що «рік це власне королівський, а мені і моїм замислам во всім противний»[14]. Не мав він ілюзій і щодо наступного року і «всякі в ньому полякам щастя предсказував»[15].

За таких умов гетьманський уряд відчайдушно прагнув залучити на свій бік московського царя. Тривала дипломатична діяльність українського керівництва, спрямована на утворення українсько-російського військово-політичного союзу для боротьби проти Речі Посполитої, не дала бажаних результатів, і в середині 1653 р. гетьман вдається до різкого дипломатичного демаршу, погрожуючи Москві в разі її відмови від надання військової допомоги Україні прийняти протекцію турецького султана[16].

Загроза поширення турецького впливу на південно-західному кордоні Московської держави, як свідчать матеріали Земського

собору 1 жовтня 1653 р., остаточно переважили шальки терезів, що визначали зовнішньополітичний курс уряду Олексія Михайловича, на користь союзу з Україною. Так, у резолюціях собору читаємо: « и чтоб их не отпустить в подданство турскому султану или крымскому хану..., приговорили: гетьмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское з городами и з землями принять...»[17]

3. В історіографії співіснують діаметрально протилежні думки щодо принципового характеру акту 1654 р. П. Куліш, Г. Карпов, В. Мякотін та їх епігони в російській історіографії, а пізніше офіційна радянська історіографія зеперечували договірний характер акту 1654 р., декларуючи його здебільшого як «возз'єднання України з Росією». Натомість М. Костомаров. П. Шафранов, М. Грушевський, А. Яковлів, І. Розенфельд, М. Василенко, Б. Нольде та інші історики й правники наголошують, що, незважаючи на специфіку заключних документів українсько-московських пересправ, акт 1654 р. треба розглядати як договір між двома рівноправними сторонами. Аргументи останніх і наявні документальні свідчення переконують автора цих рядків у договірному характері угоди.

Причому навіть у найзагрозливіші для Української держави моменти гетьманський уряд не ставив питання про безумовне входження українських земель під скіпетр Романових — завжди йшлося про певні умови, статті, на яких грунтуватимуться українсько-московські міждержавні відносини. Так, навіть після берестецької трагедії у розмові з назаретським митрополитом Гавриїлом, котрий виступає посередником у зносинах гетьмана з Москвою, Хмельницький, висловлюючи бажання піти під високу руку московського монарха, разом з тим, зауважував: «... дамо на себе договірне письмо за руками, з великим укріпленням» (*підкр. авт.*)[18]. Ще більш промовистою є заява генерального писаря Івана Виговського, котрий у розмові з московським послом Григорієм Богдановим у другій половині 1651 р. наголошував, що в разі принципової згоди царя на прийняття Війська Запорозького під своє покровительство він особисто виїде до Москви і «... стане домовлятися, на яких статтях цьому бути»[19].

4. Великий інтерес при дослідженні становить проблема концептуального бачення контрагентів договірного процесу обрисів майбутньої спілки. На превеликий жаль, вузькість джерельної бази не дає можливість дослідити питання у повному

обсязі. Наявні документи можуть слугувати лише матеріалом для побудови певних гіпотез. Так, досі не виявлено царської грамоти боярину В. В. Бутурліну (отриману останнім 10 жовтня 1653 р. у селі Семеновському), грамоти Олексія Михайловича до Богдана Хмельницького, а також «... с той государевы грамоты список да наказ...» посольству Бутурліна, «... по чему им, будучи у гетмана, государево дело делать...»[20] Не виявлено й інших інструктивних документів московського посольства, які могли б пролити світло на дане питання.

Опосередковані свідчення (насамперед статейний список В. В. Бутурліна) дають підстави висловити припущення, що, ухваливши на соборі 1 жовтня 1653 р. рішення про прийняття України «під високу царську руку», уряд Олексія Михайловича не уявляв принципові засади майбутніх стосунків. Листування Бутурліна з Москвою в жовтні — грудні 1653 р. переконує, що у цей час московська дипломатія лише вела пошук оптимальної тональності переговорного процесу з гетьманським урядом. Так, ще 27 жовтня Бутурлін, їдучи до Переяслава, скаржився до Посольського приказу: «А по чему им привести к вере гетмана Хмелницкого и все Войско Запорожское, то число записи к ним не прислано»[21].

Визнаючи неоформленість концептуального бачення Москвою умов спілки з Військом Запорозьким, разом з тим, варто зазначити, що ментальні орієнтири російських політиків, які формувалися під впливом вікової традиції московської династії «збирання руських земель», детермінували їх погляди на акт 1654 р. як на продовження збиральницької практики щодо «раніше втрачених» Київського та Чернігівського князівств. Саме цим, на нашу думку, пояснювалася поведінка Бутурліна на переяславських переговорах. Її лейтмотивом було прагнення не брати на себе ніяких письмових зобов'язань, щоб не з'язувати руки своєму уряду в майбутньому. Позиція московських послів, як свідчать джерела, спричинила інцидент 8 січня, який мало не перешкодив укладенню спілки та приведенню українського керівництва до присяги царю[22].

Не повною мірою уявляв характер союзницьких стосунків Війська Запорозького з Московською державою й уряд Богдана Хмельницького. Попереднього дипломатичного досвіду, набутого у стосунках з Польщею, Портою, Трансільванією або Валахією, явно було замало для вирішення принципово нових завдань. Тому на переговорах у Переяславі 9—10 січня гетьман і старшина,

як свідчать звіти Бутурліна (на жаль, використання інформації лише з одного джерела не виключає однобічне трактування подій), порушили чимало питань, які являли собою рудименти політики козацького автономізму, не відповідали потребам часу і були не лише зайвими з огляду на загальнодержавну репрезентацію керівника Війська Запорозького, але й становили вельми небезпечні прецеденти для майбутніх відносин з царем. Зокрема, згідно з інформацією Бутурліна 9 січня Хмельницький заявив послам: «Чтоб великий государь... указал с городов и мест, котрые поборы наперед сего сбираны на короля и на римские кляшторы и на панов, сбирати на себя государя»[23]. Не заперечував гетьман і проти намірів Москви надіслати воєвод, крім Києва, також до інших «знатних» міст України.

Визнаючи певну непідготовленість української сторони до переговорів, разом з тим, необхідно враховувати критичність ситуації, в якій діяв уряд Хмельницького. Саме остання обставина, на нашу думку, диктувала значною мірою поведінку української дипломатії.

Концептуальні погляди гетьманського осередку на характер і зміст договору швидко еволюціонували. Старшинські наради, що проходили наприкінці січня — в першій половині лютого спочатку в Корсуні, а потім у Чигирині, завершилися виробленням проекту договору, який переслідував мету гарантувати непорушність суспільно-політичного та соціально-економічного устрою держави, її суверенітет як у сфері внутрішньої, так і зовнішньої політики, обмежившись при цьому визнанням номінальної зверхності царя та зобов'язавшись (за аналогією з системою васальних відносин Придунайських князівств з Портою) щорічно виплачувати до царської скарбниці певну данину[24]. Разом з тим, ідейна боротьба, що точилися на нарадах, певною мірою позначилася на проекті від 17 лютого, в якому знайшли відображення окремі рецидиви політики «козацького автономізму»[25].

У ході московського раунду переговорів уряд Олексія Михайловича в основному схвалив гетьманський проект. Однак Москва відхилила запропонований Чигирином варіант фінансових взаємин, конституювавши у ратифікаційних актах такий порядок, при якому збирання податків в українських землях здійснювала місцева адміністрація, але від імені царя та під контролем його представників. Іншим не менш важливим обмеженням суверенітету України стала заборона дипломатичних зносин гетьмана з варшавським і стамбульським дворами[26].

Доповнення, зроблені царським урядом, посилювали залежність Війська Запорозького від Москви, проте в цілому договір 1654 р. гарантував умови збереження та розвитку української державності.

5. Існує велика кількість юридичних розвідок і фундаментальних праць, присвячених правовим аспектам договору 1654 р. Відповідно, амплітуда коливань оціночних характеристик надзвичайно широка: від визнання його як такого, що фундував військово-політичний союз, гарантований протекцією московського царя, до класифікації як акта інкорпорації українських земель. Відсутність фахових знань не дозволяє детально зупинятися на аналізі існуючих правових концепцій чи пропонувати власні конструкції. Апріорно зауважимо лише, що, на нашу думку, найбільш переконливо виглядають концепції, які класифікують договір 1654 р. як такий, що конституював васалітетні стосунки Війська Запорозького з московським царем.

6. Переяславсько-московський договір мав важливе військово-політичне значення для України. По-перше, у військовому відношенні гетьманському уряду вдалося залучити на свій бік союзника, в якого були серйозні реваншистські претензії щодо польської сторони. По-друге, у політичному аспекті договір засвідчив у міжнародній системі координат повну емансипацію України з-під влади польських королів і закріпив існуючий у державі суспільно-політичний лад.

Поділяємо думку І. Крип'якевича про те, що «союз з Московщиною вийшов із тверезих, реальних міркувань української політики»[27], і вважаємо, що в конкретно-історичних умовах середини 50-х років XVII ст. договір став значним успіхом української дипломатії.

Разом з тим, не варто гіперболізувати історичну значимість моменту. М. Грушевський, зокрема, зазначав з цього приводу, що «в той момент Хмельницький і К° зовсім не відчували епохального, фатального значення сього акту, для них се був цінний в даних обставинах мілітарний союз, ще один в додаток до союзу з Татарами, з Турками, з Молдовою»[28].

7. Вийшовши з військово-політичної ізоляції, Хмельницький протягом 1654—1657 рр. рішуче проводить курс на об'єднання в соборній Українській державі всіх етнічноукраїнських земель, а також наполегливо працює над зміцненням державної конструкції Війська Запорозького. Ратифікаційні акти царського уряду не було оприлюднено в Україні й у своїй діяльності як у сфері

внутрішньої, так і зовнішньої політики українське керівництво не враховувало обмеження. Так, що містилися в них, у 1654—1656 рр. гетьман, посилаючись на непевні умови військового часу, тактовно заперечує проти надходження коштів з України до царської скарбниці, введення в її міста царських воєвод тощо, а 10 червня 1657 р. (н. ст.) категорично заявляє московським представникам, що «судье де Самойлу и полковнику Тетере (тобто українським представникам на переговорах у Москві в березні 1654 р. — *Авт.*) он, гетман, не приказывал и в мысли у него не было чтоб царское величество в болших городах — в Чернигове, в Переяславе, в Нежине велел быти своего царского величества воеводам, а доходы бы, стирая, отдавати царского величества воеводам»[29]. Не було втілено в життя й обмеження у сфері зовнішньополітичної діяльності. Гетьманський уряд проводив активну дипломатичну діяльність, не лише ігноруючи царські заборони, але й не ставлячи до відома протектора про зміст зносин з іноземними державами.

Причому причина цього явища полягала не лише у владних амбіціях українського керівництва чи особисто Богдана Хмельницького, а диктувалась об'єктивними умовами еволюції політичної свідомості української еліти та протиріччями між державотворчими планами гетьманського уряду й намірами офіційної Москви. Так, покладаючи надії на військову допомогу царя, гетьман прагне розв'язати проблему західноукраїнських земель. Але події другої половини 1655 р. засвідчили прагнення Москви добиватися безпосереднього підпорядкування собі західноукраїнських територій, локалізувавши територію «Малої Росії» землями Наддніпрянщини[30].

Складний вузол українсько-російських суперечностей зав'язувався в цей час на білоруських землях.

Проте найбільш серйозним каменем спотикання у стосунках Війська Запорозького з царем стало Віленське перемир'я. Ми відкидаємо тезу польського дослідника Я. Качмарчика, котрий зауважує, що Хмельницький понад рік чекав оказії, щоб «... зірвати нещасливий для козаччини договір з царем...», й інцидент 1656 р. сприйняв як привід для цього[31]. Не поділяємо також категоричних висновків В. Липинського, який стверджував, що віленська акція Москви перекреслювала найважливіші інтереси Української держави, тому відтепер протекція царя була не лише зайвою, але й небезпечною та шкідливою[32].

На нашу думку, Віленські переговори стали певною рубіжною віхою в історії українсько-російських відносин. Зовнішньополітичний курс Москви переконав гетьмана в необхідності внесення істотних коректив до зовнішньої політики українського керівництва, наріжним каменем якої з цього часу стає створення антипольської коаліції. У контексті нового курсу гетьманський уряд у жовтні 1656 р. підписує договір про дружбу з Трансільванією, на початку 1657 р. значно активізуються його контакти з шведською стороною, у середині року визначаються спільні інтереси в стосунках з Бранденбургом[33]. При цьому Чигирин повністю ігнорує положення Віленського перемир'я, не береться до уваги й той факт, що Швеція перебувала у стані війни з Москвою, а бранденбурзький курфюрст Фрідріх-Вільгельм був союзником шведського короля.

Разом з тим, оцінюючи стан українсько-російських відносин у цей час, не варто гіперболізувати глибину розриву сторін. Хмельницький, будучи політиком-реалістом, усвідомлював небезпечність розриву з царем, союз з яким (за висловом гетьмана) в умовах ворожого оточення виявився вельми корисним[34]. Зважаючи на геополітичні інтереси України, такий розрив був не лише передчасним, але й міг мати для української державності фатальні наслідки. Саме тому налагодження контактів з Швецією, Трансільванією й Бранденбургом українське керівництво розглядає не як передумову розриву з Москвою, а як доповнення до союзу з царем. Більше того, гетьман докладає зусиль для московсько-шведського примирення, плекаючи далекосяжні плани фундації українсько-шведсько-московського альянсу[35], що дало б змогу розгромити Польщу, нейтралізувати вплив Порти та забезпечити умови для розвитку української державності.

Такими були історичні реалії епохи і політичні плани гетьманського уряду, що базувалися на них.

Смерть Богдана Хмельницького спричинила не лише прояви олігархічних устремлінь козацької старшини, загострення суспільно-політичної боротьби, яка розхитувала свіжу конструкцію української державності. Друга половина 1657 р. та 1658 р. стали переломними в історії українсько-російських стосунків. Вони започаткували періоди жорсткого інкорпораційного тиску корони Романових щодо Української держави та відвертого збройного протистояння сторін. Але це є темою окремого дослідження і, на нашу думку, зазначена перспектива не повинна перекреслювати історичне значення Переяславсько-московського договору 1654 р.

[1] *Липинський В.* Україна на переломі (1657—1659).—К.; Відень, 1920. —С.28.

[2] Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы.—М., 1954.—Т.2.—С.118, 152, 154; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси.— К.; Відень, 1922.—Т.8.—Ч.3.—С.146; *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. —К., 1992.—С.19.

[3] Цит.за: *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький.—Львів, 1990.— С.227—228; див.також: *Смолій В., Степанков В.* Назв.праця.—С.11.

[4] Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954), —К., 1954.—С.6—11.

[5] Див.: *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654).—К., 1939.—С.55—58; *Козаченко А.И.* Борьба украинского народа за воссоединение с Россией.—М., 1954.—С.115—117; *Стецюк К.І.* Початок Визвольної війни українського народу і переговорів про возз'єднання України з Росією в 1648 р. // Визвольна війна 1648— 1654 рр. і возз'єднання України з Росією.—К., 1954.—С.112—113; *Касименко О.К.* Російсько-українські взаємовідносини 1648—початку 1651 р. —К., 1955.—С.89—95.

[6] Акты ЮЗР.—СПб., 1862.—Т.3.—С.207—208.

[7] *Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання? // Україна.—1991. —№ 16.—С.34.

[8] Воссоединение Украины с Россией.—Т.3.—С.366.

[9] *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення.—К., 1993.—С.19.

[10] Акты ЮЗР.—СПб., 1872.—Т.10.—С.55, 61; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна...—С.18.

[11] *Грушевський М.С.* Назв.праця.—Т.9.—Ч.2.—С. 1494.

[12] *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції...—С.20.

[13] *Грушевський М.С.* Назв.праця.—Т.9.—Ч.2.—С.14- 94.

[14] *Липинський В.* Назв.праця.—С.27.

[15] Там само.

[16] Акты ЮЗР.—Т.10.—С.1—2.

[17] Там само.—С.18.

[18] Воссоединение Украины с Россией.—Т.2.—С.121—122.

[19] Там само.—С.119—120.

[20] Там само.—Т.3.—С.425.

[21] Там само.—С.426.

[22] Акты ЮЗР.—Т.10.—С.225—227.

[23] Там само.—С.236.

[24] Там само. — С. 449.

[25] *Яковлів А.* Українсько-московські договори у XVII—XVIII віках. — Варшава, 1938. — С. 23.

[26] Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 449.

[27] *Крип'якевич І.П.* Історія України. — Львів, 1990. — С. 179.

[28] *Грушевський М.С.* Назв. праця. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1494—1495.

[29] Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 569.

[30] *Грушевський М.С.* Назв. праця. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1111—1113.

[31] Цит. за: *Цибульський В.* Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії. — Рівне, 1993. — С. 56.

[32] *Липинський В.* Назв. праця. — С. 40—45.

[33] Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 557; Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 6. — С. 202—206; Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). — К., 1961. — С. 563—564, 597; *Олянчин Д.* Українсько-бранденбургські політичні зносини а XVII ст. // ЗНТШ. — Т. 151. — С. 151—175; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 327—328; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна. — С. 22—23.

[34] Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 6. — С. 89.

[35] *Грушевський М.С.* Назв. праця. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1108.

Т. В. Чухліб

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ДОГОВОРУ 1654 РОКУ ТА ПРОБЛЕМА ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У 60–70-Х РОКАХ XVII СТ.

Друга половина XVII ст. відзначалась подальшими процесами структуралізації країн у європейському геополітичному просторі. Військові конфлікти, національні та визвольні рухи, соціальна боротьба — ці явища були невід'ємними супутниками формування політичної історії тогочасної Європи. І якими б не були специфічними ці події в рамках окремих державних утворень чи етнополітичних спільнот, вони, без сумніву, мали загальноєвропейський характер і впливали на цивілізаційний поступ всього континенту.

Визвольна війна українського народу 1648—1676 рр. втягнула у свій вир політичні еліти Речі Посполитої, Московської держави, Османської та Австрійської імперії, Кримського ханства, Шведського королівства, Трансільванського, Молдавського, Волошського і Седмигородського князівств, Франції, Брандербургського кюрфюрства та інших країн. Зважаючи на географічний фактор, одні з них вели безпосередню військову і дипломатичну боротьбу за впливи на молоду Українську козацьку державу, інші брали лише опосередковану участь в «українських подіях» другої половини XVII ст.

Тенденції до територіального поділу козацької України (як зовнішні так і внутрішні) почали проявлятися ще в другій половині 50-х років. Ми не будемо розглядати причини внутрішнього характеру, оскільки вони вже досить широко висвітлені у сучасній історіографії[1]. Натомість маємо завдання розкрити зовнішньополітичні впливи інозе'них держав, що

спричинили до появи гетьманських урядів на Лівобережжі і Правобережжі.

Саме після заключення Переяславсько-московського договору 1654 р., з вступом в українсько-польську війну Московії, почала визначатися тенденція до розділу козацької України. Адже ні польський король, ні московський цар не були зацікавлені у появі третьої сили, яка мала власні геополітичні інтереси у регіоні, де протягом попередніх десятиліть точилась запекла боротьба за розподіл сфер впливу. І хоча всі дипломатичні зусилля гетьмана Б. Хмельницького були спрямовані проти утворення польсько-московського союзу, уряди сусідніх держав дуже швидко прийшли до порозуміння. Процес зближення зовнішньополітичних намірів Варшави і Москви став водночас тим механізмом, який невпинно наближав час розмежування геополітичного простору Східної та Південно-Східної Європи.

Питання про приналежність України до сфер впливу якогось з монархів з усією гостротою постало на польсько-російських переговорах у Вільно (12. VIII. — 24. X. 1656 р.), які закінчилися прийняттям обопільного перемир'я. Польський комісар П. Бжостовський у своєму щоденнику записав: «... Коли ми рішуче запропонували про повернення України, то вони (московські посли — *Авт.*) відповіли, що про Україну нема чого і згадувати, тому що українські козаки добровільно піддались»[2]. Позиція московської делегації на чолі з М. Одоєвським була на менш рішучою. Вона зокрема заявила, що «Польща повинна віддати малу Русь, Волинь і Подолію по Буг, і не повинна торкатися України»[3].

Отже, Річ Посполита і Московія у цей час ще не ставили питання про поділ українських земель, а вимагали один у одного підтвердження зверхності над усією територією України. В зв'язку з відносною рівністю військових і дипломатичних можливостей обох сторін, це питання було відкладено на невизначений термін. Разом з тим, віленські переговори створили міжнародно-правовий прецедент обговорення проблем Української держави поза «спиною» її зовнішньополітичного відомства.

Не дійшовши згоди на міжнародному рівні, уряди Польщі та Росії почали проводити цілеспрямовану політику на розкол серед козацької старшини. Ще в квітні 1654 р. якийсь познанський священик відправив два листи у сенат, де виклав свій проект відторгнення України від протекторату царя. Серед інших там був і такий пункт: «Проголосити нового гетьмана на

противагу Хмельницькому, надавати йому всіляку допомогу, щоб викликати міжусобицю серед повстанців»[4]. Практично ці поради здійснилися лише в 1669 р., коли не противагу П. Дорошенку король проголосив гетьманом М. Ханенка. Не відставала і московська сторона. Так, наприклад, повстання М. Пушкаря й Я. Барабаша проти гетьмана І. Виговського у 1658 р. значною мірою було інспіроване російською дипломатією. Підтримка московськими колами самопроголошеного гетьмана І. Безпалого весною 1659 р. також була частиною імперської програми «по збиранню всіх руських земель». За словами козацького літописця С. Величка «законний» володар козацької України І. Виговський вже тоді «запевне побачив, що українська Річ Посполита розділилася навпіл: одна лишається на його боці, а друга — при Безпалому»[5]. На старшинській раді було вирішено, що «неслухняну сьогобічну Україну» треба привести до з'єднання за допомогою військової сили. «Розділяй і володарюй» — цей політичний принцип античних часів досить часто використовували на користь своїх геополітичних інтересів європейські монархи вже у нову добу.

Всіляке порозуміння між Річчю Посполитою і Московською державою було смертельним для утвердження незалежної козацької республіки. Віленське перемир'я було дуже погано сприйнято політичними колами України, адже її представників до участі у переговорах не допустили, що суттєво погіршило українсько-російські стосунки. Контрзаходом Б. Хмельницького стало підписання трактату про поділ польських земель у Радноті (Угорщина, 12. XII. 1656 р.)[6], де наперекір московському царю гетьман вступив у спілку з правителями Швеції, Трансільванії та Бранденбургу. «Ще не володіє він короною польською, ще мирна постанова з Польщею не доведена до кінця, а вже відкрита нова війна з шведами, з Ракоціем, з волохами, з молдаванами, з татарами кримськими, поляки, без сумніву, звернули б разом з ними зброю свою на Малу Русь» — оцінюючи несприятливу міжнародну ситуацію, говорив на початку 1657 р. український гетьман[7]. Сучасники неодноразово відзначали складність геополітичного становища молодої Української держави. Досить цікаве свідчення щодо її місця у геополітичному європейському просторі висловив у лютому 1658 р. один з польських урядовців. У листі до коронного маршалка Любомирського Я. Лещинський писав «... Химери і байки, що козаки думають, що вони можуть бути Голландцями чи Швейцарцями... Козаки живуть у такому

місці, що самі себе без постороннього допомоги захистити не зможуть» — *(підкр. авт.)*[8].

Крім Корони Польської і Московської держави на Україну претендувало ще Велике Литовське Князівство, яке було федеративною частиною Речі Посполитої. У травні 1658 р. литовський магнат Сакович, який прибув до Москви, заявив, що у випадку обрання московського царя на королівський трон, політичні кола князівства розраховують на перерозподіл земель Речі Посполитої на свою користь. Зокрема він вважав, що «Волинь, Поділля і Підляшшя повинні бути при Литві»[9].

Восени 1658 р. знову мали відбутися переговори у Вільно для укладення т. зв. «вічного миру». В інструкції польським комісарам від 28 липня містився такий пункт: «Україна після заключення вічного миру між королем, Річчю Посполитою і царем, государем Московським, повинна залишатись при Речі Посполитій, як провінція, що належить Короні Польській»[10]. Але російські війська ще до початку переговорів зненацька напали на литовські відділи, що мали охороняти представників короля. Таким чином, переговори було зірвано, а військові дії між Москвою і Польщею за Україну, які перервалися на два роки, відновлювалися.

Московія досить енергійно почала закріплювати своє становище на українських землях. Ще у жовтні 1658 р. її уряд прийняв рішення про введення своїх військ у більшість міст Лівобережної України. За Переяславськими статтями (27. X. 1659 р.) автономні права гетьманського уряду значно обмежувалися. Крім лівобережної частини України, московські війська зайняли частину Волині і Поділля. Відомий тогочасний церковний і політичний діяч Ю. Крижанич писав у 1659 р. до царя Олексія Михайловича: «Не було зле, коли б це Гетьманство (Українська держава — *Авт.*) і на двоє розділилось, щоб один гетьман за Дніпром, а другий перед Дніпром володів..., а так, що один другого не повинен слухати, але обидва та будуть однаково»[11].

В 1660 р. знову продовжилися польсько-російські переговори. Дві «високі сторони» не бажали йти ні на які територіальні уступки одна одній. Кожна із сторін таємно намагалась заключити мирний договір з Швецією, який дозволяв би спрямувати більше військової сили на розв'язання «українського» питання. У травні того ж року польські дипломати змогли заручитися гарантіями невтручання армії шведського короля у події на Україні. Саме тому 24 травня у Варшаві відбулася

військова нарада, де був спланований широкомасштабний наступ на позиції росіян. Слід відзначити, що українське посольство на чолі з полковником В. Золотаренком готувалося взяти участь у цих переговорах. Але польська сторона не погодилася «з хлопами разом засідати»[12], а згодом і взагалі відмовилася продовжувати виробляти спільну з росіянами угоду.

Після підписання польсько-українського договору під Гадячем (6. IX. 1658 р.) й, особливо, під Чудновим (17. XI. 1660 р.) для Речі Посполитої стало реальним повернення всієї України під владу польського короля (адже Чуднівський трактат означав перекреслення другої Переяславської угоди 1659 р. і нове відходження Української держави з-під васалітету московського царя). Український гетьманат розумів недопустимість розподілу України по Дніпру, відзначаючи, що «ми без того боку Дніпра не є Військом Запорозьким, а та сторона без нас»[13].

Незважаючи на це, Москва утримувалася на Лівобережній Україні, а Польща почала підкорювати Правобережжя, окупація якої до кінця 1660 р. стала доконаним фактом. Проти намірів значної частини правобережної козацької старшини до примирення з Польщею рішуче виступили представники лівобережних полків. Українському уряду у цей час не вдалося подолати розкол серед політичної еліти. На початку 1661 р. московський цар визнав фактичний поділ козацької України, дозволивши частині козацтва вибрати нового гетьмана, який мав управляти лише Лівобережною Україною.

У березні 1661 р. розпочалися мирні переговори між Московією і Швецією. Під час спільних засідань боярин А. Ордин-Нащокін першим серед російських дипломатів висловив думку про те, що можна досягнути зовнішньополітичного компромісу з Польщею за рахунок поділу українських земель. Затягуючи переговори зі шведами, Ордин-Нащокін, який був керівником московського посольства, переконував царя заключити мирний договір з Річчю Посполитою. «Якщо заради миру із Швецією ми згодні віддати їм інфлянтські міста, то чому не можемо поступитися Польщі?»[14] — запитував він Олексія Михайловича, маючи на увазі «поступлення» Правобережжям. Однак після цього Ордин-Нащокін був відкликаний до Москви. Переговори із шведами доручили вести боярину А. Матвєєву, прибічнику лінії на продовження війни з поляками за Україну.

Одночасно на варшавському сеймі 1661 р. було складено інструкцію для комісарів на майбутні переговори з Московською

державою. Згідно з нею польські посли повинні були вимагати від царя, щоб той відмовився від протекції над козаками і всією Україною[15]. Поляки навіть погоджувалися на участь у переговорах українських дипломатів. Зважаючи на спротив Москви у справі «повернення» Речі Посполитій України, цьогорічні переговори швидко зайшли у глухий кут. 14 травня 1661 р. було оголошено про їх припинення.

Причини такої непоступливості приховувалися у намаганні як польського, так і московського монарха отримати повний контроль над козацькою Україною з допомогою впливу на її гетьманів. Росія у першій половині 60-х рр. мала досить значну підтримку на Лівобережжі в особі І. Брюховецького, тоді як Польща була задоволена обранням на посаду правобережного гетьмана П. Тетері. Після того, як переговори зірвалися з позиції обох держав за три наступних роки в силу багатьох обставин не тільки не покращились (кожний з урядів вважав, що незабаром настане сприятливий момент для відвоювання всієї території України), а й погіршилися.

Похід польського війська з метою завоювання Лівобережної України у 1663—1664 рр. закінчився невдачею. Тому 1 червня 1664 р. у с. Красному (поблизу Смоленська) знову розпочалися польсько-російські переговори. Позиція Москви щодо України не змінилася — вона мала належати царю. Однак московським послам вперше надавалися повноваження у випадку непоступливості польської сторони, обмежити свої вимоги лише територією Лівобережжя. 15 липня царські посланці віддали письмові вимоги королівським комісарам, де вперше на офіційному рівні задекларували свою відмову від Правобережної України[16]. Але представники Польщі не погодилися на такий варіант підписання «вічного миру». Вони відстоювали «нульовий» принцип, за яким слід було повернутися до пунктів Поляновського договору між обома державами (1634 р.). Звичайно, що Москва не бажала навіть слухати про це і після майже двадцяти спільних засідань, 22 вересня переговори завершилися безрезультатно.

На початку березня 1665 р. Олексій Михайлович відіслав до Варшави своїх представників Г. Богданова й Є. Українцева з пропозицією скликати нову спільну комісію для укладення миру. На знак примирення з Річчю Посполитою московським урядом було звільнено 57 польських полонених[17]. 15 червня Богданов отримав листа від Яна Казимира до царя, у якому король давав зрозуміти, що Польща згодна йти на «уступки» у справі України[18].

У даному випадку польський король змушений був поступитися натиску делегатів вального сейму, які ще 31 травня погодилися на те, щоб Московська держава володіла Лівобережжям за винятком деяких міст, а також Києва[19].

Що ж змінилося після вересневих подій минулого року, коли московитам рішуче відмовили в їхньому бажанні володіти Лівобережною Україною? За цей час погіршилося внутрішнє політичне становище у Польщі. Рокош магната Любомирського, який розпочався весною 1665 р., втягнув у громадянський конфлікт майже всі верстви польського населення. Крім того, під час боротьби з Яном Казимиром Любомирський звернувся за допомогою до Австрії, Кримського ханства, українських гетьманів, а також до головного зовнішньополітичного противника Речі Посполитої — Московської держави. У той же час на Правобережній Україні спалахнув ряд повстань проти гетьмана П. Тетері та польських військ, які окупували українські землі.

Таким чином, восени 1665 р. польський уряд вислав до Москви чергове посольство на чолі з Г. Комаром[20]. В інструкції королівському комісару вказувалося на те, що він може йти на поступки, аж до визнання за Росією всієї Лівобережної України. Тим самим король заохочував свого противника до відновлення спільних зустрічей на «найвищому рівні».

10 травня 1666 р. у с. Андрусові поблизу Смоленська розпочалися довготривалі польсько-російські переговори, які могли покласти край багатолітній війні між обома державами. Через кілька місяців, 18 серпня польські дипломати нарешті отримали лист-інструкцію від короля, де говорилося, що Правобережну Україну з Києвом і Каневом ні в якому разі не уступати, а щодо Лівобережжя, то слід було вимагати «по Ніжин, або принаймі по Переяслав наше залишалось»[21]. Зі свого боку, цар теж погоджувався на відхід під сферу впливу Польщі Правобережжя, але крім Києва з околицями. Враховуючи це, у кінці листопада московська делегація запропонувала дане компромісне рішення польській стороні.

Зважаючи на погіршення ситуації в Україні і поступове витіснення з Правобережжя гетьманом П. Дорошенком польських військ, 30 грудня на засіданні ради польського сенату було вирішено прийняти московські умови по закріпленню за нею Лівобережжя і підписати 10-ти, 12-ти або 16-ти річний мирний договір[22]. Через місяць, 30 січня 1667 р. такий договір був підписаний[23]. Він увійшов в історію під назвою Андрусів-

ського (від назви селища, де був укладений). Андрусівське перемир'я стало угодою про територіальний розподіл України між Річчю Посполитою та Московською державою. Його третя стаття красномовно свідчила про те, що Лівобережна Україна мала перебувати під протекцією царя: «... і весь той край, від Дніпра, що під Києвом і що від путивльського кордону, від теперішнього часу й дня протягом теперішніх примирних літ не належатиме у владі його Королівської Величності»[24]. За домовленістю, строк договору визначився 13,5 років. Вирішувалась і «козацька» проблема: «А тих козаків із другого боку Дніпра, що від Києва, його царська Величність звільняє від присяги, виконаної собі на підданство, протягом тих примирних літ, не прийматиме їх собі в протекцію, не вступатиме до міст і городів, що там розташовані»[25]. Київ через два роки мав повернутися з під «високої руки» московського царя до Речі Посполитої.

Українська верхівка боляче сприйняла звістку про розподіл сфер впливу над Україною. Проти договору рішуче виступив гетьман П. Дорошенко, який протягом свого правління не допускав його практичного виконання. На початку 1668 р. старшинська рада ухвалила, «щоб по обидві сторони Дніпра жителям бути у з'єднанні і жити осібно»[26]. Характерна оцінка умов договору П. Суховієнком в універсалі до «всього Війська Запорозького» від 7 жовтня 1668 р.: «... Одна сторона Дніпра від Москви царській Величності, а інша зі сторони Польської, короною його милості призначенного зовсім віддано, щоб її (Україну — *Авт.*) тими мирами, тобто розділом, мало помалу у міцні тої своєї сторони взявши руки, а потім і всіма силами навалившись, таки її уязвити...»,[27] «... Україну, вітчизну нашу милу розоряти, пустошити»[28].

Дуже влучно висловився один з церковних діячів того часу, закликаючи козацьку старшину незважаючи на польсько-московську угоду: яка сторона або частина України кому коли б тепер і потім голдовала яким монархам, щоб поміж собою пильно мала згоду і одна одній поради давала, врахувавши, що коли б яку сторону, уховай Боже, неприятелі зламали, тоді б вже жодна сторона не витримала і мусила б Україна згинути через незгоду, чого не дай Боже»[29].

В зв'язку з тим, що українці продовжували відстоювати незалежність своєї Вітчизни, більшість із статей Андрусівського договору не виконувались, а тому у жовтні — грудні 1667 р. переговори між Польщею і Росією продовжились у Москві.

Поштовхом до них була небезпека турецької агресії в Україні. Як відзначає російський історик Г. Санін, договір про антитурецький союз, заключений у грудні, «був не стільки союзом проти агресії Туреччини, скільки союзом проти національно-визвольної боротьби українського народу»[30] За його статтями Москва надавала допомогу польським військам, що воювали з полками П. Дорошенка у кількості 20 тис. піхотинців і 7 тис. кінних. Зокрема, у тексті Московського договору говорилося «про уняття свавільних людей там в Україні будучих, в загальнім утриманні обом великим государям в послушанні»[31].

Однак через два роки (1669 р.) на інших польсько-російських переговорах в Андрусові, Ордин-Нащокін вже вимагав прислати українських дипломатів на посольський з'їзд, щоб спільними зусиллями добитися переходу Правобережної України під «високу руку» царя. Слід відзначити, що питання про правобережні землі України порушувалося на всіх з'їздах московських і польських дипломатів аж до 1686 р. Статті Андрусівського договору неодноразово підтверджувались (7. III. 1670 р., 9. IV. 1672 р., 10. I. 1675 р., 17. VIII. 1678 р.)[32], але, зважаючи на спротив українських гетьманів, фактично не виконувалися.

Була і третя сила, яка починаючи з середини 60-х рр. настійливо шукала шляхів до посилення свого впливу на Україні. Ще у серпні 1667 р. під час перебування в Андріанополі польського посла Висоцького, турецькі урядовці заявили, що мир між Туреччиною і Польщею можна зберегти лише в тому випадку, коли король остаточно зречеться України, яка прийняла добровільно підданство султана[33]. За висловом відомого польського історика З. Вуйцика з 1672 р. «ключ до вирішення проблеми Правобережної України опинився у Стамбулі»[34].

Розпочавши за умовами союзу з П. Дорошенком боротьбу проти Речі Посполитої, Османська імперія поступово відвойовувала територію Правобережжя у польського короля. Поразка у цій війні змусила Польщу заключити мирний договір з Турками у Бучачі (8. X. 1672 р.)[35]. За Бучацькою угодою до Туреччини відходило Поділля. Крім того, Річ Посполита відмовилася від Брацлавщини і південно-західної частини Київщини, територія яких передавалася під безпосереднє управління українського гетьмана: «Україна має належати козакам у старих кордонах»[36]. З іншого боку, відмова польського уряду від більшої частини Правобережної України відкривала перед лівобережною Гетьманщиною і Московською державою можливість повернення її під свою

владу. Москва, яка «склавши руки» дивилася на розгром Польщі турками (хоча на основі Андрусівського і Московського договорів мала допомагати їй військами) вирішила, що за Бучацьким договором Польща зріклася своїх прав на Правобережну Україну, і тепер намагання російських військ оволодіти даною територією не будуть порушувати Андрусівської угоди. Таким чином, Україна була розподілена між трьома імперськими державами.

Попередні військові здобутки не зупинили турецького султана. В 1673 р. «прийшов у Варшаву турський посол, з яким султан до короля писав гордо, прохаючи у нього всієї України»[37], — повідомляв російський резидент до Москви. Зі свого боку, на військовій раді у Варшаві (6. III. 1673 р.) Ян III Собеський заявив, що для того, щоб повернути Правобережжя, потрібно розпочати переговори з гетьманом П. Дорошенком, «позволивши йому на час Україну»[38]. В травні 1674 р. резидент В. Тяпкін описав ситуацію, яка виникла у Польщі під час виборів нового короля[39]. За його словами, польська шляхта звинуватила опозицію на чолі з литовським коронним гетьманом К. Пацом у тому, що поки вони затягували вибори, московський цар заволодів всією Україною (малося на увазі тимчасове відходження правобережних полків під владу лівобережного гетьмана І. Самойловича). Під час дебатів виступив австрійський посол і запитав поляків: «Адже Україна (Правобережна — *Авт.*) залишилась у ваших руках?»[40]. На це йому дали відповідь, що Правобережна Україна на чолі з Дорошенком раніше піддалася султану. «Чого ж ви тоді хвилюєтесь? Хай краще володіє нею государь християнський і ваш союзник»[41], — підсумував австрієць. На третьому польсько-російському з'їзді в Андрусові (1674 р.) коронні посли почали вимагати повернення Києва. Царські посли на чолі з Одоєвським дипломатично відповідали, що Московська держава володіє не лише Києвом, а й усією Україною, як Лівобережжям так і Правобережжям, «з-за уступки від Польщі Задніпров'я туркам і цар відвоював його зброєю у султана, а не від польської держави»[42]. Турецько-російський збройний конфлікт, який спалахнув у зв'язку з втручанням у справи Правобережної України московського царя і лівобережного гетьмана, з часом переріс у справжню війну за право володіти землями правобережного Подніпров'я.

Боротьбу за Україну, починаючи з другої половини 50-х рр., крім Речі Посполитої та Московської держави, розпочала Швеція. Влітку 1655 р. Карл Густав із своїм військом перетнув кордони Польщі. 17 липня 1656 р. шведський король свідчив: «... що

стосується козаків... то ми сподіваємось роз'єднати їх з москвитянами..., бо сила козаків має для нас більше значення, ніж дружба поляків»[43]. Разом з тим, Швеція намагалась не допустити до заключення польсько-українського союзу. 20 лютого 1657 р. у листі до посла Веллінга Карл Густав писав, що є небезпека зв'язку України «з поляками за порадою наших ворогів»[44]. У тому ж році шведи запропонували Б. Хмельницькому статті договору, де відзначалося, що якщо гетьман виявить бажання стати «удільним» князем, то «в рубежі його залишитись має тільки воєводство Київське, а воєводство Чернігівське треба Москві поступитись»[45].

Таким чином, український правитель мав втратити значну частину не лише Правобережної, а й Лівобережної України. З другого боку, інші претенденти на «українську спадщину» — Польща і Росія — протягом кінця 50-х — початку 60-х рр. намагались укласти мир з Швецією, щоб мати змогу воювати один на один з противником. Ось що, наприклад, писав 2 липня 1658 р. Я. Лещинський до короля Яна Казимира: «... Треба вести переговори з Москвою, щоб вона не хвилювалась, що виникає з козаками угода і від злісті не увійшла в союз зі шведами»[46]. Поряд з цим, саме шведська військова загроза поступово підштовхувала поляків і московитів до обопільних мирних переговорів, які передбачали розподіл сфер впливу над козацькою Україною.

Досить реальною силою, що впливала на геополітику східноєвропейського регіону, виступало Кримське ханство. Виходячи з власних зовнішньополітичних інтересів, воно неодноразово допомагало супротивникам у боротьбі за Україну. Татарські хани виношували плани не лише обмежити владу козацьких гетьманів у південно-східних регіонах України, а й підкорення всіх українських земель. Починаючи з 60-х рр., Крим проводив дипломатію на нейтралізацію польських впливів на Правобережжі і підпорядкування гетьманського уряду своїй протекції[47]. Постійні вторгнення татарських військ на українські землі, що закінчувалися багатотисячними «ясирами», знекровлювали їхній економічний потенціал. Слід відзначити, що представники Кримського ханства були присутніми на всіх міжнародних переговорах, які вела Османська імперія. У 1675 р. хан Селім-Гірей І запропонував Речі Посполитій розірвати договір з Московською державою і укласти мир з Кримом, щоб об'єднаними турецько-татарсько-польськими силами відібрати у

російського царя всю територію України. Непередбачувані військові і дипломатичні дії Кримського ханства протягом 50-х — 70-х рр. не давали змоги нормалізуватися соціально-економічній та політичній ситуації в Україні і були однією із зовнішньополітичних причин її розпаду.

Велику участь у вирішенні багатьох міжнародних питань тогочасної Європи брали Австрійське цісарство та Франція. Габсбурги були зацікавлені у припиненні війни між Московською державою і Річчю Посполитою, з метою направлення їхніх військових сил проти Османської імперії. Однак геополітичні інтереси австрійського двору розходилися з планами українських гетьманів, які не підтримували примирення між польським королем та московським царем, розуміючи, що це неодмінно приведе до поділу їхніх володінь. Так, наприклад, у січні 1661 р. Леопольд I направив до Москви своє посольство. Результатом дипломатичних дій австрійців А. Маєра і В. Калвуці стало відправлення до Варшави царських послів Ф. Лєонтьєва та І. Михайлова з пропозиціями про трьохрічне перемир'я[48]. До речі, Відень був ініціатором і посередником проведення майже всіх польсько-російських переговорів у другій половині 50—80-х рр. XVII ст., зокрема і в заключенні Віленського та Андрусівського мирних договорів. Протилежних позицій на міжнародній арені у другій половині XVII ст. притримувався уряд Франції, намагаючись відірвати Річ Посполиту від впливу австрійських цісарів. Людовік XIV бажав створити широку міжнародну коаліцію за участю Польщі, Швеції і Туреччини, яка була б направлена проти поширення впливу Австрії і Московської держави у Європі. Важливе місце у планах французького короля відводилось Україні.

Складність геополітичного становища козацької держави з перших років її існування спричинювала дестабілізуючий вплив на внутрішньополітичний розвиток України. Треба сказати, що майже всі українські гетьмани другої половини XVII ст. відзначали присутність даного фактору, який заважав державному будівництву. Вже у квітні 1657 р. Б. Хмельницький так описував критичну міжнародну ситуацію, в якій опинилась Україна: 1) зважаючи на цесаря і поляків, султан дав сілістрійському паші наказ йти на волохів і мультян, якщо ті не підуть воювати Україну; 2) хан послав до Стамбула, щоб допоміг проти Війська Запорозького; 3) «будиймського пашу на венгри послати мають, щоб і венгри на нас їм допомагали»; 4) цесарь постановив з поляками, що як тільки турки з татарами прийдуть на допомогу

полякам, то він буде допомагати їм своїми військами[49]. Мало що змінилось і в наступні роки. У червні 1675 р. гетьман П. Дорошенко писав до І. Самойловича, виправдовуючись за союз з Туреччиною: «... Коли Москва і Польща розірвали в Андрусові надвоє Військо і наш народ, довелося вдатись під оборону султана»[50].

Отже, процеси поділу геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи, що проходили протягом 60-х—70-х рр. XVII ст., привели до розподілу України між сферами впливу Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії і Кримського ханства. Безперечно, що міжнародно-правове розчленування козацької держави між Польщею і Росією (Андрусівська угода 1667 р.) та її правобережної частини поміж Портою і Короною Польською (Бучацький мир 1672 р.) було спричинене внутрішнім станом українського суспільства, яке в історіографії отримало назву «Руїни». З іншого боку, руйнівні процеси, що викликали територіальний поділ козацької України серед чужоземних держав, значною мірою були інспіровані саме цими країнами. Зовнішньополітичні впливи, які у даний період стимулювали внутрішню децентралізацію політичних структур Української держави, стали одним з головних факторів виникнення на геополітичній карті Європи Правобережної та Лівобережної України.

[1] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Переддень Руїни (1650—1670 рр.) // Київська старовина.— 1993.— № 3.— С.2—16; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення.— К., 1993.

[2] *Бростовский П.К.* Дневник дороги на комиссию в Вильну 1656 г. с самого акта комиссии наскоро списанный // Сборник Муханова.— СПб., 1866.— С.511.

[3] Там само.— С.514.

[4] Музей Національний ім. Чарторийських у Кракові (далі — Чарт.) — Ф.381.— Арк.126.

[5] *Величко С.В.* Літопис.— К., 1991.— Т.1.— С.248; *Греков И.Б.* Из истории совместной борьбы Украины и России за осуществление решений Переяславской рады (1657—1659 гг.) // Воссоединение Украины с Россией 1654—1954. Сборник статей.— М., 1954.— С.352.

[6] *Павлищев Н.* Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину.— СПб., 1876.— Т.2.— С.200; *Розенфельд Н.Б.* Присоединение Малороссии к России 1654—1793.— СПб., 1915.— С.39; *Липинський В.*

Україна на переломі 1657—1659.— Філадельфія, 1991.— С. 43; *Serczyk W.* Historia Ukrainy.— Wroclaw, 1990.— S. 142.

[7] *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России.— Ч. 3.— СПб., 1903.— С. 17; *Гуржій О.І.* Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: територіальні межі та населення.— К., 1993.— С. 20.

[8] *Kubała L.* Wojny duńskie i pokoj Oliwski 1657—1660 // Szkice historyczne.— Lwów, 1922.— Ser. VI.— S. 544.

[9] *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен.— М., 1851—1879.— Т. 11.— С. 38; *Греков И.Б.* Указ соч.— С. 333.

[10] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — АЮЗР).— СПб., 1872.— Т. 7.— С. 248.

[11] Малорусские казаки между Россией и Польшей в 1659 г. по взгляду на них серба Юрия Крижанича // Чтения в Московском обществе истории древностей Российских.— Кн. 3.— Ч. 5.— 1876.— С. 117—120.

[12] АЮЗР.— СПб., 1867.— Т. 5.— С. 11.

[13] Памятники, изданные Киевской комиссией — К., 1898.— Т. 3.— С. 416—417; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Правобережна Україна.— С. 36.

[14] Цит. за: *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 roku i jego genera. — Warszawa, 1959.— S. 87.

[15] *Wójcik Z.* Op. sit.— S. 102.

[16] Ibid.— S. 174.

[17] Архів Головний Актів Давніх у Варшаві (далі — АГАД).— Ф. Архів Радзивіллів.— Від. V.— Т. 118.— № 5226.

[18] *Wójcik Z.* Op. sit.— S. 199.

[19] Чарт.— Ф. 2112.— Арк. 45—46.

[20] Там само.— Ф. 2109.— Арк. 109—111.

[21] Цит. за: *Wójcik Z.* Op. sit.— S. 242.

[22] Чарт.— Ф. 401.— Арк. 99—102.

[23] Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗР).— СПб., 1830.— Собр. 1.— Т. 1.— С. 657—669; *Величко С.В.* Літопис.— Т. 2.— С. 54—69.

[24] *Величко С.В.* Літопис.— Т. 2.— С. 55.

[25] Там само.— С. 56.

[26] АЮЗР.— Т. 7.— С. 31.

[27] Там само.— С. 84.

[28] Там само.— С. 39.

[29] Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями.— Чернигов, 1865.— С. 363.

[30] *Санин Г.А.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР.— 1970.— № 1.— С. 132.

[31] ПСЗР.— Т. 1.— С. 731.

[32] Traktaty miedzy mocarstwami europeyskiemi od roku 1648.— Warszawa, 1773.— T. 1.— S. 225—266.

[33] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності.— Нью-Йорк, 1985.— С. 116.

[34] *Wójcik Z.* Jan Sobieski.— Warszawa, 1983.— S. 245.

[35] Бібліотека Національна у Варшаві.— Відділ Мікрофільмів.— Ф. 6639 (м-ф. 32423).— № 615; АГАД.— Ф. Архів Коронний Варшавський. — Від. Турецький. — № 77/467; Там само. — Ф. Архів Замойських. — № 3037.— К. 222

[36] Чарт.— Ф. 612.— Арк. 494.

[37] Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными.— СПб., 1856.— Т. 4.— С. 889.

[38] Acta historika res gestas Poloniae illustranta.— Kraków, 1882.— Vol. 2.— Pars. 1.— S. 1237.

[39] *Павлищев Н.* Польская анархия при Яне Казимире...— СПб., 1878. — Т. 3.— С. 45.

[40] Там само.

[41] Там само.

[42] *Попов А.* Русское посольство в Польше в 1673—1677 гг.— СПб., 1854.— С. 109—110; *Павлищев Н.* Указ соч.— Т. 3.— С. 52.

[43] Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов.— СПб.,1905.— Ч. 7.— Т. 3.— С. 129.

[44] Там само — СПб.,1908.— Ч. 6.— Т. 3.— С. 208.

[45] Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — СПб., 1911.— Т. 1.— С. 111—112.

[46] *Kubała L.* Wojny du´nskie...— S. 543—544.

[47] *Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosanki z Polska w XV—XVIII w.— Warszawa, 1987.— S. 200.

[48] *Бантыш-Каменский Н.Н.* Обзор внешних сношений России с иностранными державами (по 1800 год).— М., 1894.— Ч. 1.— С. 22.

[49] Документи Богдана Хмельницького (1648—1657).— К., 1961.— С. 582.

[50] Цит. за: *Дорошенко Д.* Вказ. праця.— С. 564.

О. К. Струкевич

«БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ» ЯК ДЖЕРЕЛО ПОЛІТИЧНОЇ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ У СЕРЕДИНІ XVIII СТОЛІТТЯ

У нашому повідомленні ми хочемо зупинитися на факті впливу «Березневих статей» на політичне життя України-Гетьманщини через століття після укладення Переяславсько-московського договору, — в останні роки існування української політичної автономії.

Інформацію для аналізу нам надає «Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии»[1]. Насамперед звернемо увагу на те, що цей документ містить ряд вказівок на характеризування «Березневих статей» в аспекті їх політико-правової оцінки.

Перша згадка про приєднання України до «великороссийской империи» зразу ж вказує на договірний характер цього акту. «Сие добровольное подданство учинил он на договорах, в которых так, как и в жалованных своим всем малороссийским чинам, а именно: гетману и Войску Запорожскому, шляхетству, духовному чину и мещанству грамотах, его царское величество всемилостивейше обнадежил и подтвердил не токмо содержать и сохранять малороссийский народ на всех тех правах, обыкновения, привилегиях, вольностях и преимуществах, на которых он был под королями польскими и великими князьями литовскими, но и большими наградить и пожаловать обещал. Оные договоры от времени до времени при постановлении каждого гетмана поновляемы и подтверждаемы были, а сверх тех от новопоставленного гетмана и всех чинов малороссийских подаваемы были вновь договорные статьи, которые от предков вашего

императорского величества подтверждаемы и многие малороссийского народу милости и пользы оказуемы и дозволяемы были до произведения в гетманы Скоропадского, во время избрания которого хотя такие статьи для неприятельського, шведского на Малую Россию нашествия и не постановлены...»

Не меншу цінність для з'ясування характеру договору 1654 р. насамперед воєнного, має і вказівка «Прошения» на безпосередні наслідки для Росії встановлення цього договору: «... И тем не токмо всю Малую Россию к всероссийской империи присоединил, но не малое участие в завоевании от поляков великого княжества Смоленского, не упоминая о других чрез сие присоединение всероссийской империи принесенных пользах».

Причиною підготовки і подання «Прошения» — вказується у документі — стало ослаблення дії договірних статей і прагнення їх поновити, а отже, поновити політичну практику міждержавних взаємин України та Росії: «Но за несколько пред сим лет помянутые права, обыкновения, привилегии, вольности и самые договорные статьи как слабою малороссийскому народу стали быть защитою, то ваше императорское величество усмотреть изволите, всемилостивейше выслушав, хотя не все, но токмо важнейшие просьбы и нужды наши, которые я, гетман, с старшиною, шляхетством, войском и народом малороссийским предлагаю в следующих пунктах и, обще с ними припадая к стопам вашего императорского величества, прошу на оные всемилостивейшей резолюции».

На наш погляд, кваліфікація попередніх чолобитних-прохань у якості договірних статей, а також традиційність форми підготовленого прохання, метою якого ставилося поновлення дії договірних статей, вказує на те, що «Прошение» є текстом пропонованих Катерині II нових договірних статей про міждержавні взаємини України і Росії, а також є свідченням на користь правильності тверджень тих істориків, які вбачають у «Березневих статтях» договір двох держав.

Отже, вже перший пункт «Прошения» «О вольностях малороссийских вообще», як і належить договірним статтям гетьманів з російськими царями, містив прохання «подтвердить все прежние права, привилегии, вольности и преимущества», особливо ті, які погодився визнати Олексій Михайлович «во время подданства гетмана Богдана Хмельницкого», «чтоб оные в вечные времена содержимы и сохраняемы были без всякого

нарушения и в таком точно разумении и силе, как оные писаны и заключены».

Останні фрази процитованого тексту сприймалися старшинами і Розумовським далеко не як формальні. Так, вміщений до чернетки пункт «О вольном избрании гетмана» мав на меті відновлення республіканської форми державного устрою, збереження якого у свій час добивався за допомогою «Березневих статей» Б. Хмельницький: «Хотя договорными гетмана Богдана Хмельницкого статьями, как скоро гетман умрет, вольное малороссийскому народу избрание другого гетмана дозволено, а вашему императорскому величеству извещать о том велено, и то ж самое всех других гетманов статьями подтверждено; но понеже противное тому случилось после смерти гетмана Скоропадского и Апостола, а между тем введены были новые уряды гетманского правления, с вольностями и прежними малороссийского народа обыкновениями несходные, того ради всеподданейше вашего императорского величества просим подтвердить вновь вышеупомянутые прежних гетманов статьи, — старшини просили, — чтоб когда волею Божиею гетману нашему смерть случится, вольно было нам того ж времени, по древнему обыкновению нашему, избрать нового гетмана, и чтоб помянутый новоизбранный гетман на том своем уряде от вашего императорского величества подтвержден был вовсем против того, как гетман Богдан Хмельницкий при принятии своем в подданство всероссийских монархов».

Отже, звертаючись до «Березневих статей», старшини прагнули відновити за Україною право вільного вибору гетьмана та поставити правову перешкоду для втручання у цю справу російського уряду.

Знову ж таки, звертаючись до статей Богдана Хмельницького, українські верхи апелювали до Катерини II за схваленням проекту судової реформи із заснуванням підкоморських, земських і гродських судів, яка повинна була увінчатися запровадженням вищої судово-апеляційної установи-трибуналу, над яким право апеляції мала б лише імператриця і тільки у кримінальних справах, «где о потерянии чести и жизни дело идет». У такому випадку відроджувався б порядок, визначений «Березневими статтями» про невтручання російських урядовців у справи українського суду, за вказаним виключенням.

Посилання на договірні статті ми зустрічаємо також у пункті «О вольностях духовного чина». Прагнучи скасувати порядок,

згідно з яким Синод призначав в Україну духовних пастирів «часто и из таких людей, которые в Малой России не постригались, никаких тут заслуг не показали и обыкновений и порядков здешних не знают», старшини просили відновити той порядок, відповідно до якого духовні та світські чини обирали кандидатів «на митрополию киевскую и прочие архиерейства и на знатнейшие архимандрии», а російський цар лише б затверджував одну із запропонованих кандидатур.

Прохаючи імператрицю доповнити козацьке військо «пішими полками», «ибо при Богдане Хмельницком и прочих были в Малой России конные и пешие полки», мотиваційну частину пункту «О распоряжении малороссийских козаков» старшини Розумовського розпочали вказівкою на «Березневі статті»: «По пунктам гетмана Богдана Хмельницкого положено Войску Запорожскому быть шестидесяти тысячам...»

Згадка про «Березневі статті» фігурує і в проханні про звільнення Гетьманщини від квартирування російських полків, «ибо таковое безплатное содержание введено в отменность прав гетмана Богдана Хмельницкого пунктов...»

Прагнучи створити незалежну від імперського фіску власну фінансово-фіскальну систему, старшинські кола знову звернулися за обгрунтуванням своєї позиції до «Березневих статей»: «Помянутый же денежный сбор должен собираем быть в силу тех же Богдана Хмельницкого пунктов от малороссийских урядников и отдаваем в скарб войсковой, а от оного распределяем на жалование и прочие воинские расходы, в которых так, как и во всех прочих приходах и расходах, подскарбием войсковым генеральным каждый год считаны быть имеют». У початковому варіанті «Прошения» ця думка висловлювалася ще відвертіше: «... Подскарбий войсковой генеральный должен давать каждый год на сеймах или генеральных радах отчет и получать квитанции, а сам должен считать и судом по скарбовым делам ведать своих подчиненных».

На «Березневі статті» українці посилалися й обгрунтовуючи своє прохання призначити всім військовим старшинам, які не отримали рангових маєтків, чиновникам, «определяемым к гражданским делам», а також «бунчуковым, войсковым и значковым товарищам определить равное по чинам их денежное жалованье из малороссийских доходов», оскільки «малороссийской старшине по пунктам Богдана Хмельницкого также

положено денежное жалованье и другие некоторые авантажи из малороссийских доходов».

Спотворивши до протилежного один з основоположних принципів юриспруденції нового часу: «що не заборонено, то дозволено», козацькі старшини намагалися й у «Березневих статтях» знайти правове підтвердження заборони вільного переходу для посполитих: «Також и в пунктах гетмана Богдана Хмельницкого и прочих гетманов такова вольного с места на место переходу нигде малороссийским мужикам не дозволено».

Крім безпосередніх посилань до «Березневих статей», зв'язок «Прошения» з ними нам вбачається й у намірах відродити, хоча і в дещо обмеженому вигляді, ті принципи міждержавних взаємин, які було визначено у договорі 1654 р.

Як у «Березневих статтях», так і в «Прошении» порушується тема привілейованого становища старшин і рядового козацтва. Ставилася вимога визнати на особливому привілейованому становищі існування козацької земельної власності.

Аналіз змісту статей, як прийшов до висновку В. С. Степанков, вказує на тверду позицію Богдана Хмельницького щодо збереження повної незалежності для українського уряду в проведенні внутрішньої політики: «Когда то одержим, мы сами разсмотрение меж собою имети будем».

Тема відродження незалежності внутрішньої політики України пронизує також ряд пунктів «Прошения малороссийского шляхетства». Ми уже вказували на прагнення відновити за Україною право вільного вибору гетьмана, високий ступінь незалежності українського суду, виборність церковних лідерів, створити незалежну від імператорського фіску власну фінансово-фіскальну систему. Прагнучи утримати у своїх руках внутрішньополітичну ініціативу, старшини просили дозволу «одиножды в год в такое время, которое мы к тому за способное изберем и поставим, а в чрезвычайных случаях, когда нужда потребует, иметь сеймы или генеральные рады, как для общих наших постановлений, так и для советов в нуждах малороссийского народа случающихся к вашему императорскому величеству, на которых сеймах или радах все таковые новые постановления и дела должны заключаемы и решены быть по большинству голосов, но силы и действия своего до того времени иметь не должны, пока гетман и прочие малороссийские чины не представят вашему императорскому величеству чрез своих депутатов и не испросят на оные всемилостивейшей конфирмации».

Тема внутрішньополітичної незалежності розвивається й у пункті «О подаче иностранным людям деревень и чинов в Малой России и о выводе грузинцов». Українське старшинство домагалося відмови російського імператора від практики нагороджування «иностранных и заграничных (російських) людей как деревнями и землями, так и чинами», які не знають «ни прав, ни обыкновений малороссийских и никаких услуг в Малой России не показавшие». Якщо ж хтось з іноземців і матиме заслуги перед Україною, то право нагороджування повинно залишитися «навсегда при природных малороссиянах».

Значну вагу щодо зміцнення внутрішньополітичної незалежності мала вимога про зрівняння українських чинів з відповідними російськими. За цією вимогою історики справедливо вбачають соціально-економічні інтереси, переслідувані старшинами. Проте, на наш погляд, упускають прагнення старшини, особливо тієї, яка ще не відмовилася від реалізації ідеалу власної державності, протистояти на рівних російським чиновникам, що втручалися у компетенцію українських урядовців. Документ з цього приводу гласив: «... И во всяких случающихся комиссиях и нарядах и последний офицер, будучи иногда не из дворянства за право почитает, чтоб считаться или еще и преимущество взять над знатною малороссийскою старшиною и прочими чиновниками из шляхетства жалуемыми за то только одно, что нет никакого положения, как им считаться с великороссийскими чинами».

Не менше українські урядовці прагнули відміни матеріально-фінансової залежності українського державно-адміністративного апарату від російської казни. Вони просили відновити індукту та евекту, щоб забезпечити утримання державних установ і видачу платні службовцям з українських доходів.

Українське старшинство прагнуло зберегти цілісність українських державних територій. З цією метою пропонувалося «по великороссийским границам учредить по прежнему заставы». Проте головною вимогою у даному контексті було прохання «о назначении генеральной малороссийской межи указать учредить особливую комиссию». Гетьманщина претендувала на повернення земель, відторгнутих від неї за часів гетьманування Самойловича, Мазепи, Скоропадського, на відновлення своєї юрисдикції над територіями, відібраними під будівництво «української лінії», «под поселение Новой Сербии», а також на приєднання до Гетьманщини «новонаселившиеся из малороссийского народа слободы».

Як репрезентантів державності, українських урядовців турбували також військові справи. Вони пропонували звільнити «всех малороссийских как казаков, так мещан и мужиков уволить от бесплатного содержания консистирующих в Малой России шести драгунских полков с их генералитетом, главной полевой аптеки и глуховского гарнизона, ибо таковое бесплатное содержание введено в отменность прав гетмана Богдана Хмельницкого пунктов и обещания государя императора Петра Великого невзимании ни единого пенязя в свою казну из Малой России», щоб вивільнені гроші використати на власне козацьке військо. Турбуючись про його боєздатність, старшини вказували на те, що «нет почти никакой многотрудной и тяжелой в государстве работы, где бы малороссийские козаки употреблены не были, как-то к строению каналов, линий, крепостей, шанцев, засек и прочего», зверталися до імператриці з проханням, щоб «они ни к чему другому и никогда употребляемы не были, кроме настоящей воинской и в. и. в. должной службы».

Таким чином, «Березневі статті» до кінця існування Гетьманату розглядалися українською стороною як джерело політичної автономії України-Гетьманщини.

У зв'язку з висунутими у «Прошении малороссийского шляхетства» вимогами, які повністю суперечили політичним намірам російської імперії щодо України, підготовка та обговорення документа українською стороною послужили Катерині II як привід для ліквідації політичної автономії України. Якщо «Березневі статті» служили справі утвердження державної гідності України, то «Прошение» як останній документ, де знайшли своє відображення ідеї, закладені у «Березневих статтях», послужило в нових політичних умовах для катерининського уряду спонукальним фактором до скасування інституту гетьманства та повної ліквідації політичної автономії України.

[1] Документ опубліковано в Українському історичному журналі за 1993 р., № 7—8, 9. Його чернетка та копія з остаточного варіанту зберігаються у Відділі рукописів ЦНБ ім. Вернадського НАН України.

О. І. Гуржій

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УГОДА 1654 Р. ТА ЇЇ НАСЛІДКИ У СПРИЙНЯТТІ СУЧАСНИКІВ-УКРАЇНЦІВ

Останні роки життя і діяльності Б. Хмельницького були складними і тривожними. Це багато в чому обумовлювали неоднозначні, напружені міжнародні відносини насамперед між Україною, Росією та Річчю Посполитою. Більшість з оточення гетьмана так чи інакше підтримувала його зовнішню і внутрішню політику, усвідомлюючи, зокрема, необхідність і значення союзу України з Росією. Вони справедливо вбачали в ньому порятунок від поневолення українців шляхетською Польщею й султанською Туреччиною, довго очікуване закріплення економічних, політичних і культурних зв'язків українського та російського народів, а також розраховували на сприяння в справі зміцнення спільних сил у боротьбі за етнічну незалежність у майбутньому. Окремі представники створеної в ході Визвольної війни середини XVII ст. старшинської адміністрації, місцевого православного духовенства та шляхти небезпідставно сподівалися на поліпшення власного благополуччя, одержання значних станових та економічних привілеїв. Вже під час переговорів з російськими послами на чолі з В. В. Бутурліним 10—12 січня 1654 р. у Переяславі шляхта просила, щоб і надалі вона могла залишатися «меж казаков знатна», а шляхтичі «судились бы по своим правам, и маетностям бы за ними быть по прежнему»[1].

Проте існувала і сильна опозиція, недовіра союзу Чигирина і Москви: деякі вищі духовні особи, старшини, козаки, простолюдини. Зокрема, в ході підготовки Переяславської ради випливло на поверхню таке: «И полковники говорили им боярину Василью Васильевичю (Бутурліну. — *Авт.*) с товарыщи: гетман де и мы в том верим (обіцянкам царя Олексія Михайловича. — *Авт.*), толко

де казаки не верят, а хотят того, чтоб они дали им веру»[2]. Кальницький (вінницький) полковник Іван Богун, про якого в радянській історіографії, як правило, однозначно писали як про «палкого прихильника возз'єднання України з Росією», взагалі відмовився присягати на вірність царю (ми не маємо відомостей чи склав він її й пізніше). До нього пристала значна більшість «молодих» (нововписаних) і, навіть, частина «старих» козаків. У 1654 р. козацьке населення Кропивнянського і Полтавського полків побило царських урядовців, які прибули для прийняття присяги. Тоді ж у Луцьку місцеве духовенство висловило особливий протест проти акту об'єднання. А київський митрополит та «иные духовного чину люди» висловили думку, «что им с московскими людми быти в соединеніи невозможно, и они того николи не хотели, а се де Москва хотят их перекрещивать»[3].

Проти союзу з царем виступив майбутній кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко. Невдоволений цим актом, він перебрався на Запорожжя, де не проявляв особливої активності аж до 1659 р. Фактично не пішло на формальне визнання угоди і все «низове товариство», хоча протягом тривалого часу в його середовищі висловлювалося бажання такого союзу й всіляко підтримувалися дії Б. Хмельницького в цьому напрямі.

Самодержавна політика, яка запанувала на українських землях після Переяславської ради, нерідко викликала відверте невдоволення з боку тутешніх опозиційних сил, часто-густо доводила до гострих конфліктів між різного роду групами населення та верховною владою. Не залишились осторонь і широкі маси корінних жителів. Час від часу вони змушені були втягуватися в політичну боротьбу, нерідко спровоковану царатом. Траплялося, що за поразку в ній доводилося розплачуватися власним життям. У 1656 р. один з очевидців таких подій повідомляв, що мешканці багатьох міст України вже не хочуть «под государевою высокою рукою быть», а запорожці відверто загрожують цареві збройним виступом у союзі з кримськими татарами. «Да і во всех де черкаских (українських. — *Авт.*) городех, — констатував він, — полковники и сотники и черкасы и мещане в разговорах говорят те ж речи»[4].

Неабияку настороженість, різноманітні чутки та домисли в тогочасному українському суспільстві викликали вже перші непродумані, а часто й зухвалі вчинки московського посольства. Крім того, недостатня поінформованість, не усвідомлені до кінця суть і значення події в Переяславі та й сама форма приведення

до присяги на місцях породжували численні нарікання людей. В умах багатьох «гуляла» думка про те, що Великий гетьман від імені всього народу малоросійського особисто присягнув на вірність цареві, а той у свою чергу, відмовився зробити подібне Б. Хмельницькому, чим образив усе Військо Запорозьке. Государеві ж «дворяни», прибувши до якогось населеного пункту в супроводі добре озброєних охоронців-стрільців і козацьких старшин, для прийняття присяги зганяли «як стадо» мешканців на майдан. При цьому не обходилося без грубощів, відвертих залякувань, чи навпаки, «солодких» обіцянок (з метою привернення до «службы государевой» застосовувалися навіть гроші, відрізи сукна, хутро і т. д.). Тому, хто відмовлявся складати присягу, погрожували висланням за «Зборівську лінію», тобто за межі приєднаної до російських земель української території. Мабуть, тому царських слуг характеризували тоді, як урядовців, «породою своею спесивых и необычайных ко всякому делу — понеже в государстве своем никакого доброго не имеют и не приемлют кроме спесивства и безстыдства и ненависти и неправды».

Царські сановники без належних пояснень на очах у простих людей складали реєстри, переписували міські укріплення, церкви, припаси тощо, чим, на думку М. С. Грушевського, наробили «переполоху вище всякої міри». Жителі не завжди могли своїм розумом осягнути все те, що навколо них чи за їх безпосередньою участю діялося. Тому ми аж ніяк не можемо з повною довірою ставитися до деяких літописних свідчень, на кшталт з «Літопису» гадяцького полковника Григорія Грабянки, що «на всій Україні по обох берегах Дніпра кожен з охотою присягав. Весь народ радів радістю великою, бо всі певні, що під рукою єдновірного монарха можна буде жити тихо, спокійно»[5]. Коли ж ніяких непорозумінь не виникало, тоді українське населення дійсно доброзичливо приймало представників російського народу, підносило їм хліб-сіль, складаючи присягу.

[1] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 248.

[2] Там само. — С. 227.

[3] Там само. — С. 774.

[4] ЦНБ АН України: ВР. — Ф. 2, № 15540, арк. 3—5.

[5] Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992. — С. 92.

В. М. Матях

ТЕМА УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ДОГОВОРУ 1654 Р. У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Мабуть, не буде перебільшенням твердження, що в історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. навряд чи є інша подія, яка б дістала такі суперечливі оцінки в історичній науці, як Переяславський пакт 1654 р. і пов'язаний з ним пакет документів, якими юридично закріплювалися умови переходу Української держави до складу нового політично-територіального утворення. Відомий український дослідник А. Яковлів ще у 20-ті рр. пояснював подібний стан речей недостатньою джерельною базою та певною тенденційністю документів офіційного характеру[1].

В той же час історіографія питання надзвичайне велика. Хоча спеціальних розробок з історії українсько-російського договору 1654 р. існує порівняно небагато, однак факт підписання цього важливого документа й аналіз його характеру і регламентованих ним положень знайшли більш або менш детальне висвітлення в ряді розвідок з окремих проблем політичної історії України другої половини XVII ст., монографіях історичного та історико-юридичного характеру, синтетичних працях з історії українського народу. Це питання не перестає хвилювати й сучасних дослідників. Зрештою, від вирішення того, чим же був договір 1654 р. для України, багато в чому залежить розв'язання багатьох спірних моментів її подальшого розвитку.

В даному повідомленні ми вирішили відступити від традиційної форми історіографічного огляду існуючих праць із задекларованої семінаром проблеми. Автор ставить за мету виявити певні тенденції в дослідженні питання на тому чи іншому етапі розвитку української історичної науки. Зазначимо, що пропонована нами періодизація дещо відрізняється від

загальноприйнятої сьогодні в історіографії. Це продиктовано як кількісною наявністю студій, так (і насамперед) їх методичними та методологічними засадами.

«Золотим віком» у дослідженні українсько-російського договору 1654 р., відомого як «Березневі» чи «Переяславські статті Богдана Хмкльницького», можна вважати другу половину XIX — початок 30-х рр. XX ст. Саме в цей час спостерігається найбільший інтерес до нього як істориків, так і юристів, зокрема, з'являються спеціальні дослідження з проблеми[2]. Чим же схарактеризовані ці праці? По-перше, в традиціях української медієвістичної школи, їх відзначає грунтовна джерельна база. Джерела використовуються дослідниками не тільки при викладі фактичного матеріалу, пов'язаного із з'ясуванням умов підписання договору чи встановленням ідентичності тих чи інших варіантів «статей», але й широко застосовуються для підтвердження авторських міркувань і теоретичних викладок.

По-друге, домінантною на цьому етапі стає концепція міждержавного характеру договору, яка поділяється переважною більшістю тогочасних українських дослідників. Мабуть, чи не найбільш класичний виняток з цього становить позиція М. І. Костомарова. Згідно до своїх наукових уподобань, відомий учений схильний розцінювати й цей пакт через призму взаємовідносин двох слов'янських народів — українського і російського. «Зв'язок України з Москвою, — стверджував він, — був не зовнішній, не державний, а внутрішній, народний»[3]. Між двома згаданими концепціями балансує у своїх працях О. Єфименко. Не заперечуючи, що «Березневими статтями» регламентувалися міждержавні стосунки України з Росією, дослідниця в той же час зауважує, що це був «великий акт соединения двух русских народностей со всеми его громадными последствиями для обеих соединившихся частей»[4]. Зауважимо, що подібних поглядів дотримувався і Д. І. Яворницький у своїй відомій праці «Історія запорозьких козаків», вбачаючи у Переяславському акті закономірний результат волевиявлення українського народу[5].

По-третє, в працях зазначеного періоду для характеристики закріпленого «Статтями» політично-територіального з'єднання двох держав вживається переважно термін «приєднання України до Московської держави», пізніше — «злуки України з Москвою», хоча окремі дослідники, зокрема П. Куліш, вважають цей акт «возз'єднанням Русі», одночасно оцінюючи його як неминучий і необхідний крок для козацької держави, яка нібито повністю піддається під «ласку московського царя»[6].

Що ж стосується аналізу статей договору, встановлення його точного тексту та оцінки правового значення, а також кваліфікування закріплюваного ним характеру відносин України з Росією та юридичного статусу першої у складі Московської держави, то всі ці питання залишаються дискусійними й по сьогодні.

Вже у другій половині XIX ст. розгорнулася полеміка навколо того, що ж все-таки являють собою «Березневі статті» з юридичного боку. Якщо більшість дослідників дотримувалася погляду, що це був документ договірного характеру, то Г. Карпов заперечував таку думку і доводив, що умови входження України до складу Російської держави слід розглядати лише як результат «чолобитної» гетьмана й «пожалувань» з боку московського царя. Кваліфікуючи на початку 30-х рр. нинішнього століття «Переяславські статті» як акт, яким встановлювалися особливі права України в складі Московської держави, В. Мякотін водночас заперечував їх договірний характер. Дослідник стверджував, що «завершившее переговоры соглашение с формальной стороны не явилось договором»[7]. На подібних позиціях стояв і один з перших дослідників української державності О. Терлецький. Учений вважав, що у березні 1654 р. у Москві було укладено лише «точки договору» між Україною й Росією[8]. Приблизно в той же час А. Яковлів, спираючись на діючі норми й історичні екскурси в галузі міжнародного права, доводить договірний характер статей 1654 р. «Складаючи договір з Москвою, — підкреслював він, — як незалежна держава, Україна ставила свої умови, що їх прийняла друга сторона в договорі — Москва»[9].

Стосовно характеру відносин України з Росією, встановлених умовами договору, зазначимо, що ряд дослідників (Д. Бантиш-Каменський, С. Соловйов та ін.) вбачали в «Статтях 1654 р.» лише повернення Московською державою раніше втрачених земель[10]. В свою чергу М. Драгоманов вважав «Березневі статті» змовою «з царем тільки про волю козацьку», тобто, умови договору, на його думку, не передбачали захисту державних інтересів України в цілому, а лише її окремого стану[11]. Всупереч цьому М. Грушевський (хоча й дотримувався, як і В. Антонович, погляду на договір 1654 р. як «політичну помилку» Б. Хмельницького) стверджував, що «мартовские резолюции на петиции Хмельницкого и старшины, под именем "статей Богдана Хмельницкого", сыграли весьма важную роль, став основою устройства Украины в течение целого столетия»[12]. Одночасно історик наголошував на тому, що «буква статей 1654 р. далеко розходилася з фактичними відносинами, утвореними

актом 1654 р...»[13] Він підкреслював, що саме розпливчатість більшості формулювань і положень договору призвела до того, що «этими мартовскими статьями 1654 года устанавливались довольно неопределенные отношения»[14]. На думку ж А. Яковліва, договір 1654 р. в очах Б.Хмельницького був одним із звичайних оборонних договорів у боротьбі проти Речі Посполитої[15].

В історичних працях, створених протягом другої половини XIX — 30-х рр. XX ст., характер відносин між Україною і Росією, кодифікований договором, кваліфікується як «інкорпорація України Москвою» (І. Розенфельд, Б. Нольде), «реальна унія» (М. Дьяконов, О. Попов), «династична» або «персональна унія» (В. Сергеєвич), «васальна залежність України від Московської держави» (М. Коркунов, М. Слабченко, В. Мякотін), «протекторат» (А. Яковлів), «військовий союз» (М. Грушевський, В. Липинський), визнання лише «морального авторитету» московського царя (Р. Лащенко) тощо. Причому, як доводить А. Яковлів, жодна з цих форм, за виключенням інкорпорації, не передбачала знищення державної незалежності України[16]. Навпаки, після підписання «Березневих статей» уряди іноземних країн продовжували вбачати в Україні «окрему від Москви державу..., а договір 1654 р. уважали тільки за договір "протекції" в тодішньому розумінні протекції чисто номінальної...»[17]

На жаль, з середини 30-х рр. традиції у дослідженні українсько-російського договору 1654 р. уриваються, так і не вирішивши остаточно жодного з порушених питань. Саме з цього часу починається новий період в історії вивчення проблеми, верхня межа якого сягає кінця 80-х рр. Характерною рисою цього періоду стає поступове витіснення з творчої лабораторії дослідників історичного джерела та заміщення його постулатами партійних й урядових постанов. Очевидним результатом цього стає той факт, що майже за 50 років не з'являється жодного оригінального дослідження з історії договору 1654 р. Ця тема простежується лише в монографіях і статтях з історії Визвольної війни, колективних багатотомних працях та справжньому обвалі публікацій, викликаних до життя спочатку у 50-х, а пізніше у 70-х рр. відомими «Тезами про 300-річчя возз'єднання України з Росією» (1954 р.) та постановою «Про підготовку до святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією» (1978 р.).

За незначним виключенням (ми ні в якій мірі не маємо наміру применшувати науковий здобуток поставлених на грунтовну джерельну основу історичних досліджень В. Голобуцького, В. Дядиченка, І. Крип'якевича, М. Петровського, Ф. Шевченка та

інших істориків, які й в умовах ідеологічного тиску змогли підняти важливі пласти з історії Визвольної війни українського народу), майже всі вони являють собою кальку із задекларованого згаданими директивами підходу до вирішення проблеми. Визначальною їх рисою стає гостра боротьба з тими науковими досягненнями, що були здобуті українськими вченими у вирішенні проблеми на попередньому етапі розвитку історичної науки. Причому, розумна наукова дискусія замінюється в цей час простим навішуванням на своїх попередників ярликів «буржуазних фальсифікаторів» та «запеклих ворогів українського народу», що одночасно було й своєрідним табу на всю їх творчість.

Вже із сорокових років починається поступовий відхід в небуття концепції міждержавних відносин України з Росією, що закріплювалися «Переяславськими статтями». Натомість все чільніше місце посідає концепція, згідно з якою договором 1654 р. регламентувалися лише відносини між «двома народами-братами», яка остаточно утверджується в історіографії в 50-х рр. І хоча М. Н. Петровський у своїх працях все-таки продовжує вбачати в утвореному договором союзі двох країн лише приєднання України до Росії на правах «феодальної васальної залежності», а сам цей факт сприймає через призму теорії «найменшого зла» для козацької держави[18], а М. Подорожний трактує Переяславський акт як «вхождення» України до складу Російської монархії[19], з кінця 40-х рр. в історичних працях набуває поширення концепція «возз'єднання в єдиній державі двох братніх народів», яка з часом виключає будь-яку можливість полеміки з цього приводу. Більше того, в середині 80-х рр. введення терміну «возз'єднання» було оцінено радянською історіографією як «велике досягнення ряду праць другої половини 40-х — першої третини 50-х рр.»[20], а історичне його значення «для дальшої долі українського народу полягало передусім у тому, що Україна, ставши складовою частиною Російської держави, була врятована від поневолення її шляхетською Польщею і загарбання султанською Туреччиною»[21].

В акті «возз'єднання України з Росією» дослідники вбачали «торжество історичної справедливості», не тільки «могутній поштовх для її політичного, економічного та культурного розвитку», а й створення «сприятливих умов» для розвитку української народності[22].

І лише з початком 90-х рр. спостерігається новий поворот у можливостях дослідження українсько-російського договору 1654 р. Він обумовлений як в цілому відродженням української

медієвістичної школи, так і, зокрема, запропонованою нещодавно новою концепцією Визвольної війни середини XVII ст.[23], а також розробкою ряду проблем історії української державності[24]. Свідченням того, що в історіографію українсько-російського договору 1654 р. знову повертається наука, служать й нові розробки з проблеми, які з'явилися останнім часом[25]. Сподіваємося, що цій меті послужать і підсумки результатів науково-теоретичного семінару «Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків».

[1] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія.— К., 1927.— С. 580.

[2] *Грушевський М.* Переяславська умова України з Москвою 1654 року. (Статті й тексти).— Вид. 3-є.— К., 1918; *Карпов Г.* О переговорах Малороссии с Москвой // Журнал Министерства народного просвещения.— 1876. — Кн. XII; *Лащенко Р.* Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським // Ювілейний збірник в честь професора доктора Станіслава Дністрянського.— Прага, 1923; *Мякотін В. А.* «Переяславский договор» 1654 года.— Прага, 1930; *Попов О.* Юридична природа злучення України з Московщиною в 1654 році. (З нагоди 200-х роковин Переяславської ради) // Літературно-науковий вісник.— 1914. — Т. LXI. — Кн. 1.— С. 58—73; Трактат України з Московщиною 1654 р. і Універсал Центральної Ради 1917.— Вінниця, 1917; *Цегельський Л.* Переяславський трактат. (Пригадка з приводу перевороту в Росії) // Вісник союзу визволення України.— Відень, 1917.— № 148.— С. 274—275; Щербина В. До питання про статті Богдана Хмельницького // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського.— К., 1928. — Ч. 1.— С. 195—204; *Шафранов П.* О статьях Богдана Хмельницкого // Киевская старина.— 1898.— № 11; *Яковлів А.* «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського.— Ч. 1.— С. 179—194; *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія.— К., 1927.— С. 580—615.

[3] Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.— К., 1928.— С. 153—154.

[4] *Ефименко А. Я.* История украинского народа.— Киев, 1990.— С. 249.

[5] *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків.— Т. 2.— К., 1990.— С. 186—188.

[6] Див.: *Дорошенко Д.* Пантелеймон Куліш.— Берлін; Львів; Вінніпег, (б. р.).— С. 180.

[7] *Мякотин В. А.* Переяславский договор 1654 года.— С. 19.

[8] *Терлецький О.* Історія Української держави. Т. II. Козацька доба.— Львів, 1924.— С. 291.

[9] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. — С. 395.

[10] Див: *Пінчук Ю.А.* Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією в оцінці Костомарова // Укр. іст. журн. — 1971. — № 8. — С. 24.

[11] *Драгоманов М.* Пропащий час. Українці під Московським царством (1654—1876). — К., 1992. — С. 35.

[12] *Грушевский М.С.* Очерк истории украинского народа. — К., 1991. — С. 189.

[13] *Грушевський М.* Сполученнє України з Московщиною в новійшій літературі: Критичні замітки // Україна. — 1917. — Кн. III—IV. — С. 101.

[14] *Грушевский М.С.* Очерк истории украинского народа. — С. 190.

[15] *Яковлів А.* Назв. праця. — С. 606, 614.

[16] Там само. — С. 609—611, 614.

[17] Там само. — С. 609.

[18] *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654) // Нариси з історії України. — Вип. IV. — К., 1940. — 268 с; *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. Приєднання України до Росії. — К., 1948. — С. 151.

[19] *Подорожний М.* Визвольна війна українського народу (1648—1654). — К., 1940. — С. 76.

[20] *Пінчук Ю.А.* Роль народных масс в освободительной войне 1648—1654 гг. и воссоединение Украины с Россией. — Киев, 1986. — С. 151.

[21] *Сергієнко Г.Я.* Великий історичний акт. — К., 1978. — С. 21.

[22] Там само. — С. 20—21, 22; *Стецюк К.* Визвольна війна українського народу і возз'єднання України з Росією. — К., 1953. — С. 22; та ін.

[23] *Смолій В.А., Степанков В.С.* У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992.

[24] *Гуржій О.І., Смолій В.А.* Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн. — 1990. — № 10; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: Проблема державотворення. — К., 1993; *Смолій В.А.* Українська козацька держава // Укр. іст. журн. — 1991, — № 5; *Степанков В.С.* Українська держава у середині XVII ст.: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648—1657 роки). — Автореф. дис... д. і. н. — К., 1993; *Степанков В.С.* Українська козацька республіка в середині XVII ст.: особливості політичного устрою та соціально-економічних відносин. — Хмельницький, 1990; *Степанков В.С.* Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Укр. іст. журн. — 1991. — № 9, 11; Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань). — Вип. 1—4. — К. — Черкаси, 1991—1994; та ін.

[25] *Цибульський В.* Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії. — Рівне, 1993.

В. І. Цибульський

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 РОКУ В ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (1945–1990)

У радянській історіографії події, що відбувалися у Переяславі, як і хід переговорів у Москві, мали безпроблемний, безконфліктний характер, а мета Визвольної війни українського народу зводилася до віковічного прагнення возз'єднатися з Росією.

Ця думка проходить через багатотомну «Історію Української РСР», монографії й статті, вузівські та шкільні підручники тощо. В них робиться наголос на всенародний характер Переяславської ради, представництво різних соціальних верств населення українських земель, що були визволені. Зазначається, що рішення Переяславської ради були завершенням загальнонародної боротьби за возз'єднання України з Росією, виявом споконвічних прагнень і сподівань українського народу. Підкреслюється історичне значення цих рішень. Хронологічні рамки Визвольної війни визначалися 1648—1654 рр., тобто обмежувалися Переяславською радою як головною подією, вершиною війни.

Зарубіжні ж дослідники, використовуючи козацькі літописи (С. Величка, С. Грабянки) і праці видатних, як українських (М. Грушевський, М. Костомаров), так і російських учених (В. Ключевський, С. Соловйов), а також записки іноземців і архівні матеріали, зосередили увагу саме на конфліктних ситуаціях і проблемах, що не знайшли відображення у радянській історіографії. Зазначимо, що переважна більшість книг і статей була опублікована в 1954 р. у відповідь на те, що друкувалося в Радянському Союзі до 300-річчя «возз'єднання» України з Росією.

Дана тема знайшла відображення як в синтетичних узагальнюючих працях з історії України[1], так і в дослідженнях, присвячених добі Хмельниччини[2] і безпосередньо Переяславській угоді[3].

Позиція більшості названих авторів зводиться до таких положень:

— термін «возз'єднання» є абсолютно безпідставним, оскільки Україна і Росія ніколи не були одним цілим;

— заперечується всенародний характер Переяславської ради;

— заключення угоди з Москвою було добровільним, але вимушеним кроком Б. Хмельницького. В той же час Московська держава була надзвичайно зацікавлена в цьому союзі;

— Переяславська рада та українсько-московська угода мали формальне значення і були тільки епізодом (і то не головним) політики Б. Хмельницького;

— серед українського народу мала місце значна опозиція цьому союзу;

— ніяких конкретних умов союзу, тим більше писемних, у Переяславі вироблено не було.

Одночасно з політичними акціями та маніфестаціями в рік 300-річчя «возз'єднання» на Заході йшла наукова розробка основних сюжетних ліній договору між Московською й Українською державами. Досліджувалися, зокрема, такі проблеми як причини, що штовхнули гетьмана до союзу з Москвою, події в Переяславі та хід переговорів, характер і наслідки договору тощо.

Вчені наголощують, що на майдані Переяслава 8 січня 1654 р. зібралися представники досить незначної частини українського народу. Всього ж у списках осіб, які в день Переяславської ради присягали, налічувалося 284 чол. «Оце й був "весь народ" Переяславської ради 1654 року!» — зазначає О. Оглоблин[4].

Сучасні вітчизняні історики теж не знаходять у джерелах підтвердження тому, що Переяславська рада була «всеукраїнською» і «народною». Адже в Переяславі не було представників Белзького, Волинського, Подільського і Руського воєводств. До того ж, там були присутні лише представники козацького стану Української держави, а щодо міщан, селян і духовенства, то їх представників від полків як адміністративних одиниць держави, ніхто не запрошував[5].

Складності та протиріччя виникли вже в день Переяславської ради. Польський історик В. Серчик висловлює припущення, що хоча на самій раді не було ні одного голосу опозиції, частина старшини, напевно, не дуже охоче приймала вибір гетьмана. Це пояснюється тим, що, як показали роки, Річ Посполиту можна було перемогти, принаймні вона допускала збагачення козацької старшини, а також старалася не помічати зростаючих маєтків

козацьких полковників, осавулів та сотників. Підлеглість цареві означала цілковите визнання абсолютної влади московського монарха і (можливо в майбутньому) ліквідацію навіть тих невеликих свобод, які вже були виборені в довготривалій боротьбі. Аргументація Б. Хмельницького на користь Москви, на думку В. Серчика, мабуть, була адресована насамперед «черні»[6].

Майже всі дослідники, на відміну від радянських істориків, звертають увагу на інцидент, який стався в Успенському соборі. Вимогу гетьмана, щоб московські посли склали присягу від імені царя, що він буде захищати Україну і не порушить «вольності» й права українського народу, В. Бутурлін категорично відмовився виконати. Д. Дорошенко вважає, що ця вимога Б. Хмельницького прозвучала несподівано для московського посольства[7].

Видатний правник А. Яковлів зазначав, що під час першої зустрічі гетьмана з представниками царя (7 січня) було обумовлено, що 8 січня Б. Хмельницький проведе з козацькою старшиною таємну нараду. Потім посли оголосять царську грамоту, далі гетьман знову порадиться із старшиною і, нарешті, у соборній церкві Б. Хмельницький складе присягу. Та цей порядок потім було трохи змінено. «... Очевидно на таємній раді було вирішено скликати військову раду»[8].

Трохи інакше пояснює цю вимогу гетьмана О. Субтельний, який пише, що за прийнятою в Польщі традицією Б. Хмельницький сподівався на присягу з обох сторін — українці присягнуть на вірність цареві, а посольство на чолі з В. Бутурліним від імені царя пообіцяє захищати гетьманську державу від поляків та шанувати їх права й привілеї[9].

Подібні дії Б. Хмельницького свідчать, на думку вчених, що він вимагав від царя урочистого ствердження українсько-московського союзу. Цим виявилася, безперечно, не тільки повна рівноправність обох договірних сторін, але й певне недовір'я та побоювання козацької верхівки щодо справжніх намірів московського уряду. «Немає сумніву, що ця вимога, як і час і місце її поставлення, були заздалегідь вирішені на старшинській раді»[10].

Свою відмову московські посли пояснювали тим, що в їх державі піддані присягають цареві, бо він «самодержець» і присяги своїм підданим не складає, та що «государево слово переменно не бываетъ». Зазначимо, що в цьому питанні ні серед сучасних вітчизняних, ні серед зарубіжних учених немає єдиного підходу. Одні не вбачають у відмові присягти якихось підступних намірів послів, оскільки в Московській державі це не практи-

кувалося. Інші ж причину відмови пояснюють протиукраїнськими намірами послів, які в той час прекрасно розуміли прагнення українців. Найбільш яскраво позиція представників другої групи проявилася у твердженні Р. Млиновецького, який пише: «Коли б цар прагнув додержуватися умови, то це в очах загалу все ж зобов'язувало б його нащадків (дідична влада), і саме тому мали московські посли в Переяславі таке "дипломатичне" завдання — викрутитися і не присягати в царевому імені»[11]. Але майже всі одностайні в тому, що різниця в поглядах і традиціях обох держав вже з самого початку приводила до непорозуміння і підозри.

Відповідь В. Бутурліна, що цар виконає всі українські вимоги, не задовольнила Б. Хмельницького. Останній разом із старшиною покинув собор і пішов на нараду, яка, на думку деяких дослідників, тривала кілька годин[12]. О. Субтельний наголошує, що роздратований відмовою Бутурліна, Хмельницький гордо вийшов з церкви і пригрозив скасувати угоду[13]. Козацька старшина зробила ще одну спробу, пославши до собору полковників Тетерю та Лісницького, які мали переконати В. Бутурліна в необхідності присяги. Але ця спроба теж закінчилася невдало.

Цей момент, зв'язаний з вимогою гетьмана, на думку О. Оглоблина, був не тільки публічним скандалом для посольства. «Це був критичний момент, може найбільш критичний у всіх переяславських переговорах, кермо яких тепер перейшло в українські руки. Досить пригадати, якого величезного значення надавали в Москві питанням, навіть технічним, процедури, щоб зрозуміти настрій Бутурліна та його колег, коли вони, стоячи в переяславському соборі "много время", з тривогою чекали на рішення гетьмана й старшинської ради»[14].

Закінчилося тим, що після тривалої ради Б. Хмельницький із старшиною повернувся до церкви й заявив, що «вони у всьому покладаються на государеву милість»[15]. В. Бутурлін пообіцяв, що цар охоронятиме всі права України, але «слово під клятвою» не давав, тобто не присягав. Тому, як стверджує Р. Бжеський, є «безсумнівним, що українська присяга... була умовною»[16].

Натомість А. Яковлів вважає, що московські посли мусили дати якісь категоричніші запевнення, а не просто обіцянку про незмінність царського слова[17]. Між іншим, у статті 1-й поданого українськими послами князю Трубецькому проекту договору від 4 жовтня 1659 р., писалося: «Яко за славное памяти небощика

Б. Хмельницкаго... постановление вь Переяславль и выконання присяги изь обоих сторонь было»[18].

О. Оглоблин звертає увагу, що питання про московських послів має дві протилежні традиції, які знайшли відображення у наукових дискусіях в XIX—XX ст. Московські повідомлення категорично твердять, що такої присяги не було. Українська ж традиція вважала цю присягу за доконаний факт. Сучасник подій, києво-печерський чернець Макарій Криницький, посланець митрополита С. Косіва, оповідав: «Дня 8 (січня) Хмельницький удвох із Виговським віддав присягу й підданство московському цареві, на що йому присягли навзаєм посли»[19]. В той же час, О. Оглоблин вважає, що твердження офіційного повідомлення В. Бутурліна про відмову від присяги надто категоричне, щоб можна було його легковажити. Коли б посли таку присягу в соборі склали в присутності багатьох свідків (зокрема, й московських), цей факт набув би широкого розголосу і Бутурліну було б неможливо його приховати[20].

Як бачимо, не дивлячись на значну увагу з боку вчених до даної проблеми і певні здобутки, вона залишається не вичерпаною і потребує подальших досліджень. Тим більше, що не виключена можливість знаходження матеріалів, які б пролили світло на події 8 січня 1654 р. у Переяславі. Адже в архівах і рукописних фондах бібліотек Австрії, Німеччини, Польщі, Франції та інших держав зберігається ще немало матеріалів, які недосліджені або неопубліковані. Про доцільність роботи в цьому напрямку свідчать дослідження сучасних вітчизняних учених[21].

Щодо присяги з боку українського народу, то більшість українських дослідників (особливо це стосується представників української діаспори) зазначає, що значна частина населення відмовилася присягати, або ж зробила це з великою неохотою і під сильним тиском. Виняток становлять праці представників російської діаспори та вихованців їхніх шкіл, в котрих події в Переяславі і присяга українського народу оцінюються з проімперських позицій, через призму «возз'єднання»[22].

Р. Бжеський наголошує, що московські посли з самого початку мали намір не дотримуватися в майбутньому своїх зобов'язань, а тому спішили якнайшвидше прийняти присягу від населення Козацької держави, поки люди не зорієнтувалися[23]. Серед тих, хто відмовився присягати, вчені називають митрополита С. Косіва з духовенством, І. Богуна та І. Сірка, Брацлавський, Кропив'янський, Полтавський і Уманський полки, населення

Переяслава і Чорнобиля тощо. Так, опозиція до присяги виявилася з боку міщан Переяслава, і «їх силою мусили гнати до церкви, а хорого війта понесли до присяги на ліжку, після чого він на другий день помер»[24]. Про те, що «самих переяславців заганяли до присяги киями», пише Р. Бжеський. З такою ж «радістю» зустріло представників Москви населення Чорнобиля, а в Полтавському і Кропив'янському полках їх побили киями[25].

Щодо позиції С. Косіва з вищим духовенством, то його відмова присягти пояснюється тим, що він боявся втратити самостійність і попасти під зверхність Московського патріархату. Митрополит заявив, що він з усім Собором не посилав бити чолом государеві і що він з духовними людьми живе сам по собі. Крім того, С. Косів аргументував свою відмову тим, що багато підвладних йому єпископів перебуває за межами Козацької держави, під Польщею. Але після гострого конфлікту між митрополитом і московським дяком Лопухіним сталося щось таке (можливо, втручання Б. Хмельницького), що «зломило завзяття митрополита»[26].

Заслуговує на увагу думка І. Огієнка, що «Б. Хмельницький пішов на союз з Московською державою, не порадившись з митрополитом, який був противником цього поєднання, безумовно, не було б»[27].

Цікавим є зауваження Ф. Сисина, що не дивлячись на існування Української держави, київські митрополити залишилися під контролем Польщі, а Гетьманат не міг гарантувати безпеку православній церкві. В цій неспокійній політичній ситуації митрополити (С. Косів, Д. Балабан, Й. Нелюбович-Тукальський) намагалися зберегти цілість митрополії і права та привілеї під Константинопольським патріархом[28].

Не до кінця з'ясованою як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії, залишається позиція щодо присяги Запорозької Січі.

Козацький літописець С. Величко пише, що у відповідь на лист Б. Хмельницького від 26 грудня 1653 р., де гетьман просить згоди запорожців на «московську протекцію» й їх поради, Січ схвалила союз з Москвою. В той же час, у листі від 3 січня 1654 р. запорожці застерігали гетьмана, щоб при укладанні пакту з Москвою «не було в ньому чого зайвого і шкідливого нашій вітчизні, некорисного і супротивного нашим предковічним правам та вольностям»[29]. Від цього ж літописця ми дізнаємося, що Запорозька Січ зволікала з присягою, в усякому разі, до 3 травня 1654 р., коли у відповідь на лист Б. Хмельницького від 27 квітня того ж року і копії царських грамот козаки відповіли,

що вони дуже раді і вдячні «пресвітлому і самодержавному великому государю і православному нашому монарху» та гетьману. Але далі вони пишуть: «Однак хочем ми, щоб краще роздивитися, мати прислані від твоєї ясної гетьманської милості списки і самих пактів (тобто оригінали. — *Авт.*)»[30]. Необхідно обумовитися, що цю інформацію слід сприймати критично, оскільки як листи Б. Хмельницького, так і відповіді на них, викликають сумнів щодо автентичності.

Але московський уряд все-таки настояв на тому, як стверджує Д. Яворницький, щоб запорожці, хоча вони «малі люди», присягнули на вірність монарху[31]. Коли це сталося, невідомо. Виникає сумнів, чи взагалі Запорозька Січ присягала.

Звертаємо увагу на розбіжність щодо кількості осіб, які присягнули на вірність царю. І. Крип'якевич стверджує, що у книгу присяги було записано 127 338 чол.[32], а Я. Кочмарчик називає іншу цифру — 122 542 чол.[33]

Таким чином, питання, зв'язані з присягою, потребують уваги дослідників. В цілому ж, ця складна проблема має багато «білих плям». Така ситуація пояснюється, по-перше, штучними заборонами, коли дослідження подій у Переяславі було під особливим контролем як у дореволюційний період, так і в роки сталінщини та «застою». По-друге, це неповнота джерельної бази. Як зазначає Ю. Мицик, загальна кількість джерел з історії Визвольної війни становить на сьогодні близько 5 000, з них більш як 50 відсотків неопубліковані[34]. По-третє, необхідно враховувати і те, що значна частина джерел взагалі втрачена або деформована. У зв'язку з цим потрібна спільна робота вітчизняних і зарубіжних учених, які б продовжили вивчення даної проблеми, зосереджуючи увагу на нез'ясованих питаннях.

[1] *Allen W.E.* The Ukraine: A History.— N.Y., 1963; *Жуковський А., Субтельний О.* Нарис історії України.— Львів, 1991; *Manning C.A.* The Story of the Ukraine.— N.Y., 1947; *Полонська-Василенко Н.* Історія України. Т. II. — Мюнхен, 1976; Serczyk W. Historia Ukrainy.— Wroclaw; Warszawa; Kraków: Gdansk, 1979; *Subtelny O.* Ukraine: A History.— Toronto, 1988.

[2] *Зеркаль С.* Руїна козацько-селянської України в 1648—1764—1802 роках.— Новий Йорк, 1968; *Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki.— Wroclaw, 1988; *Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki — Szatan czy mesjusz? // Studia Historyczne.— R. XXXIV, 1991.— Z. 3.— S. 369—385; *Velychenk S.* The influence of Historical, Political and Social ideas on Politics of Bohdan Khmelnytsky.— L., 1981.

[3] *Андрусяк М.* Переяславський чи Московський договір? // Свобода. — 1954. — Ч. 15; *Андрусяк М.* Переяславський договір // Зб. матер. У наук. конф. НТШ. — Торонто, 1954. — С. 83—86; *Basarab J.* Perelaslav 1654: A Historiographical Study. — Ed. — 1982; *Бжеський Р.* Переяславська умова в планах Б. Хмельницького та «Переяславська легенда». — Торонто, 1954; *Брадович М.* Переяславська осторога. — Мюнхен, Нью-Йорк, 1954; *Іваницький С.* Переяславський договір в 1654 року. — Нью-Йорк: Скрентон, 1954; *Halaychuk B.* The Treaty of Pereyaslav in light of international law // Procceedings НТШ. — Vol. — 1. — N. У.: Paris, 1951. — P. 102—105; *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654 р. — Нью-Йорк: Торонто, 1954; *Оглоблин О.* Проблема державної влади на Україні й Переяславська угода 1654 р. — Мюнхен: Нью-Йорк, 1960; *Полонська-Василенко Н.* Переяславський договір в очах його сучасників // Визвольний шлях. — 1955. Кн. 4. — С. 42—43; *Prokopowich W.* The Problem of the Juridical Nature of the Ukraines Union with Moscovy // The Annals of the Ukrainian Academy of Art and Sciences in the U.S. — 1955. — №. 4/3. — P. 917—980.

[4] *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654. — С. 29.

[5] *Смолій В., Степанков В.* Творець Української держави // Україна. — 1992. — № 31. — С. 13; *Степанков В.* Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648—1654). — Львів, 1991. — С. 136.

[6] *Serczyk W.* Op. cit. — S. 133.

[7] *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Т. II. — Мюнхен, 1966. — С. 34.

[8] *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 // Дзвін. — 1991. — № 4. — С. 102.

[9] *Subtelny O.* Op. cit. — P. 134.

[10] *Оглоблин О.* Українсько-Московська угода 1654. — С. 24.

[11] *Млиновецький Р.* Історична місія Богдана Хмельницького (З книги «Політична історія українського народу») // Рівне. — 1991. — 15 черв.

[12] *Бжеський Р.* Назв. праця. — С. 18; *Полонська-Василенко Н.* Історія України. Т. 2. — С. 24.

[13] *Subtelny O.* Op. cit. — P. 124.

[14] *Оглоблин О.* Українсько-Московська угода 1654. — С. 25.

[15] *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. 2-е вид. — Львів, 1990. — С. 294.

[16] *Бжеський Р.* Назв. праця. — С. 18.

[17] *Яковлів А.* Назв. праця. — С. 103.

[18] Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 255.

[19] *Грушевський М.* Переяславська умова України з Москвою 1654 року // Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 57.

[20] *Оглоблин О.* Українсько-Московська угода 1654. — С. 27—28.

[21] Див., наприклад: *Мыцык Ю.А.* Записки иностранцев как источник по истории освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. — Днепр-ск, 1985; *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка. — К., 1992.

[22] *Vernadsky G.* Bohdan, Hetman of Ukraine. — New Haven, 1941; *Vernadsky G.* A History of Russia. 5 vol. — New Haven, 1943—1969. — Vol. 5.

[23] *Бжеський Р.* Назв. праця. — С. 18.

[24] *Дорошенко Д.* Назв. праця. — С. 34.

[25] Там само. — С. 35.

[26] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 9. — Кн. 2. — С. — 747.

[27] Митрополит *Іларіон.* Українська церква за Богдана Хмельницького 1647—1657. — Вінніпег, 1955. — С. 173.

[28] *Sysyn F.* The Cultural, Social and Political Context of Ukrainian History Writing: 1620—1690 // Europa Orientalis. — Vol. V. — 1986. — P. 304.

[29] *Величко С.* Літопис. — Т. 1. — К., 1991. — С. 134.

[30] Там само. — С. 145.

[31] *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків. У 3-х т. — Т. 2. — Львів, 1991. — С. 166.

[32] *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — С. 297.

[33] *Kacztarczyk J.* Op. cit. — S. 218.

[34] *Мицик Ю.* Полин-корінь. Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року // Старожитності. — 1991. — Ч. 1. — С. 10.

ЗМІСТ

Смолій В.А. Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до вивчення проблеми 3

Степанков В.С. Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії 6

Горобець В.М. Переяславсько-московський договір 1654 р.: причини і наслідки. Історіографічні традиції та історичні реалії 14

Чухліб Т.В. Зовнішньополітичні наслідки договору 1654 р. та проблема територіального поділу Української держави у 60—70-х рр. XVII ст. 28

Струкевич О.К. «Березневі статті» як джерело політичної автономії України-Гетьманщини у середині XVIII ст. 43

Гуржій О.І. Переяславська рада в оцінці сучасників 50

Матях В.М. Тема українсько-російського договору 1654 р. у вітчизняній історіографії 53

Цибульський В.І. Переяславська рада 1654 року у зарубіжній історіографії (1945—1990) 60

Підписано до друку 11.01.95 Формат 60x84 1/16
Ум.друк.4,06 Обл.вид.арк. 4,37
Тираж 300. Зам. 130 1995р. Безплатний
Поліграф.д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1,Грушевського,4